

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN KURÂN TARİHİ VE KİRÂAT
İLMİNE DÂİR BÂZİ KAVRAM VE MESELELERE İLİŞKİN
GÖRÜŞLERİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ YÜKSEK LİSANS TEZİ

MÜSLİM ŞENGÜLOĞLU

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Bilal ATİK

BOLU, TEMMUZ 2025

KABUL VE ONAY SAYFASI

Müslim ŞENGÜLOĞLU tarafından hazırlanan “**ZÂHİD EL-KEVSERÎ’NİN KURÂN TARİHİ VE KİRÂAT İLMİNE DÂİR BÂZİ KAVRAM VE MESELELERE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Programında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 22/07/2025

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Bilal ATİK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Kadri Ziyaeetin COŞAN
Düzce Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu ve Şablonuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir
- aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

.....
MÜSLİM ŞENGÜLOĞLU

ÖZET

**ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN KURÂN TARİHİ VE KİRÂAT İLMİNE DÂİR
BÂZİ KAVRAM VE MESELELERE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
MÜSLİM ŞENGÜLOĞLU
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
(TEZ DANIŞMANI: BİLAL ATİK)**

BOLU, TEMMUZ - 2025

IX + 69 sayfa

Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö 1952), Kafkasya'dan göç etmiş Çerkez asıllı bir aileye mensuptur. 1879'da Düzce'nin Hasan Efendi Köyü'nde doğmuştur. Babasının müderris olması onun ilmî bir ortamda yetişmesini sağlamıştır. İbtidâiye ve Rüştîye'yi Düzce'de okumuş, yüksek öğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. Dönemin önde gelen âlimlerinden de özel dersler ve icâzetler almıştır. İlmî çalışmalarının çoğunu Mısır'da yapmış ve 1952'de Kahire'de vefât etmiştir. Temel İslâmî İlimler içerisinde yer alan birçok alanda görüşleri ve eserleri bulunan Kevserî, yaşadığı yüzyılda özellikle oryantalist çalışmaların ana merkezi haline gelen Kur'ân tarihi ve Kırâat ilmî sahasında da müstakil görüşleri ve eserleriyle katkı sağlamıştır. Kevserî, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefâtından önce Cebrâîl (a.s.) ile yapmış olduğu son arzanın bilinenin aksine iki defa değil dört defa gerçekleştiği, âyet ve sûre sıralamalarının tevkîfî olduğu, mütevâtir kırâatlerin tamamının son arzada okunduğu, bu kırâatleri inkâr etmenin kişiyi küfre düşüreceği görüşündedir. Kevserî, sûre tertîbinin bizzat peygamberin öğretisiyle oluşturulduğunu, Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i esnasında iki âdil şahit şartının âyetlerin sıhhati ile ilgili değil, âyetlerin yazıldığı malzemelerin bizzat peygamberin huzurunda yazılması ile ilgili olduğunu belirtmiştir. O'na göre kırâat-i seb'a Kur'ân'ın birer parçasıdır ve bunlar mütevâtir kırâatlerdir. Ayrıca yedi harf ruhsatı kapsamında olan müterâdifler peygamber döneminde başlamış ve peygamber döneminde son arzada neshedilmiştir. Kevserî'nin Kırâat ilmî içerisinde yer alan konulara dâir görüşlerinin bilinmesi, yaşadığı dönemin dinamikleriyle birlikte değerlendirilmesi açısından yol gösterici olacaktır.

ANAHTAR KELİMELELER: Kur'ân, Kırâat, Kevserî, Arza, Yedi Harf

ABSTRACT

ZÂHÎD AL-KEVSERÎ'S VIEWS ON CERTAIN CONCEPTS AND ISSUES RELATED TO THE HISTORY OF THE QUR'ÂN AND THE SCIENCE OF QIRÂAT

MASTER THESIS

MÜSLİM ŞENGÜLOĞLU

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF BASIC ISLAM SCIENCES

(SUPERVISOR: DR. FACULTY MEMBER BİLAL ATİK)

BOLU, JULY 2025

IX + 69 pages

Muhammed Zâhid el-Kevserî was a member of a Circassian family that migrated from the Caucasus. He was born in 1879 in the Hasan Efendi Village of Düzcce. He studied the Primary and Secondary Schools in Düzcce and completed his higher education in Istanbul. He also received private lessons and permissions from the leading scholars of the period. He did most of his scientific work in Egypt and died in Cairo in 1952. Kevserî, who had views and works in many areas within the basic Islamic sciences, also contributed with his unique views and works to the fields of Qur'ân history and recitation, which became the main centers of orientalist attacks in the century he lived. Kevserî is of the opinion that the last arza made by our Prophet with Gabriel before his death took place four times instead of twice, contrary to what is known, that the order of the verses and surahs was withheld, that all the mutawatir recitations were recited in the last arza, and that denying these recitations is blasphemy. He stated that the order of the surahs was established by the teaching of the prophet himself, that the condition of two fair witnesses during the compilation of the Qur'ân was not related to the authenticity of the verses, but to the fact that the materials on which the verses were written were written in the presence of the prophet himself. The seven recitations to him are a part of the Qur'ân and these are the mutawatir recitations. In addition, the mutaradifs within the scope of the seven-letter license began during the time of the prophet and were abrogated in the last arza during the time of the prophet. Knowing Kevserî's views on the issues within the science of recitation will be instructive in terms of evaluating them together with the dynamics of the period in which he lived.

KEYWORDS: Qur'ân, Qirâat, Kevserî, Presentation, Seven Letters

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ.....	viii
TEŞEKKÜR.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
1.2 Araştırmanın Amacı.....	1
1.3 Araştırmanın Yöntemi.....	2
1.4 Kırâat İlmi Hakkında Genel Bilgiler	2
1.5 Kırâat İlminin Tanımı	3
1.6 Kırâat İlminin Konusu	3
1.7 Kırâat İlminin Gayesi ve Faydası	4
1.8 Kırâat İlminin Temel Meseleleri ve Kevserî.....	5
2. BİRİNCİ BÖLÜM KEVSERÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ, İLMÎ	
 ŞAHSİYETİ, BÂZİ ÇAĞDAŞ ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ, TECDİD VE	
 ORYANTALİSTLERİN KURÂN MERKEZLİ ÇALIŞMLARINA	
 BAKİŞİ	6
2.1 Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri	6
2.1.1 Türkiye Yılları.....	6
2.1.2 Mısır Yılları.....	10
2.1.3 Sergilediği Özgün Duruşu Özelinde Kevserî ve İlmî Şahsiyeti.....	12
2.1.4 Eserleri.....	14
2.1.5 Kevserî Hakkında Bâzı Çağdaş Âlimlerin Görüşleri.....	17
2.1.5.1 Şeyh Muhammed Yusuf el-Bennûrî.....	17
2.1.5.2 Şeyh Muhammed Ebû Zehrâ	18
2.1.5.3 Şeyh Muhammed İsmâîl Abdurabbinnabî.....	18
2.1.6 Kevserî'nin Dinde Reform Düşüncesi Hakkında Tutumu.....	18
2.1.7 Kevserî'nin Yaşadığı Devirde Oryantalistlerin Kur'ân Merkezli	
Çalışmalarına Bakışı.....	19
3. İKİNCİ BÖLÜM KEVSERÎ'NİN KUR'ÂN'IN MUSHAFLAŞMA	
 SÜRECİ VE KIRÂAT İLMİNİN BÂZİ MESELELERİNE İLİŞKİN	
 YAKLAŞIMI.....	23
3.1 Mushaf Tarihi.....	23
3.1.1 Hz. Peygamber Dönemi Kur'ân'ın Tâlim ve Muhâfazası.....	24

3.1.2	Vahyin Ezber Usûlüyle/Sâdırlarda Muhâfazası.....	24
3.1.3	Sahâbenin Kur'ân'ın Muhâfazası Husûsundaki Gayretleri.....	26
3.1.4	Vahyin Yazılması Sûretiyle/Satırlarda Muhâfazası.....	28
3.1.5	Âyet ve Sûrelerin Tertîbi.....	32
3.1.5.1	İctihâdî Yaklaşım.....	33
3.1.5.2	Tevkîfî Yaklaşım.....	34
3.1.5.3	Uzlaşmacı Yaklaşım.....	35
3.1.6.	Hiz. Ebû Bekir Dönemi Kur'ân'ın Cem'i (632-534)	37
3.1.6.1	Kur'ân'ın Hiz. Peygamber Döneminde Cemedilmemesi.....	37
3.1.6.2	Kur'ân'ın Cem'ine Yol Açan Sebepler.....	39
3.1.6.3	Zeyd b. Sâbit'in Komisyon Başkanı Olmasının Gerekçeleri.....	40
3.1.6.4	Cem' Faâliyetinde Şâhitlik Meselesi.....	41
3.1.7	Hiz. Osman Dönemi İstinsah Faâliyeti (644-656)	42
3.1.7.1	İstinsah Hakkında Bâzı Meseleler.....	43
3.1.7.2	İstinsah Faâliyetini Gerektiren Sebepler.....	47
3.1.7.3	İstinsah Faâliyetindeki Prensipier.....	48
3.1.7.4	Şehirlere Gönderilen Mushafların Âkıbeti.....	50
3.2	Kevserî'nin Kırâat İlminin Temel Meseleleri Hakkında Görüşleri.....	52
3.2.1	Yedi Harf Meselesi.....	52
3.2.2	Yedi Harf ile İlgili Bâzı Hadisler.....	54
3.2.3	Arza-i Âhire ve Mâhiyeti.....	56
3.2.3.1	Arza'nın Yapılış Şekli.....	56
3.2.3.2	Arza-i Âhire'nin Kaç Defa Yapıldığı Meselesi.....	57
3.2.4	Kırâatlerin Mütevâtirliğ-Kur'ân'iliği Meselesi.....	58
3.2.5	Kevserî'nin Kırâat Tasniflerine Bakışı.....	60
4.	SONUÇ	63
	KAYNAKLAR.....	66

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

s.a.s.	: Sallalluhû Aleyhi ve Sellem
a.s.	: Aleyhisselam
r.a.	: Radıyallâhu Anhu
H.z.	: Hazreti
b.	: Bin
thk	: Tahkik Eden
çev.	: Çeviren
nşr.	: Neşreden
trc.	: Tercüme Eden
ts.	: Tarihsiz
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Yayınları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
bk.	: Bakınız
ö.	: Ölüm Tarihi

TEŞEKKÜR

Çalışmamızın hazırlanması esnasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi, tecrübe ve yönlendirmeleriyle bana rehberlik eden danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Bilal Atik'e, araştırma sürecinde çok değerli katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Ömer Başkan'a ve tez jürisinde yer alarak katkılarını sunan Dr. Öğr. Üyesi Kadri Ziyaettin Coşan'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Bu süreçte mânevî desteğini her zaman yanımda hissettiğim değerli aileme, sabırları ve anlayışları için şükranlarımı sunarım. Araştırma ve yazım sürecinin zorluklarında her daim bana güç veren kıymetli hayat arkadaşına minnettarım.

Zâhid el-Kevserî'nin Kur'ân tarihi ve kırâat ilmine dair bâzı kavram ve meselelere ilişkin görüşlerine tahsis edilen bu çalışmanın kırâat ilmî alanında katkı sunmasını temenni eder, görüş, eleştiri ve değerlendirmeye destek sağlayan tüm hocalarıma şükranlarımı sunarım.

1. GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Konusu ve Önemi

“Zâhid el-Kevserî’nin Kur’ân Tarihi ve Kırâat İlmine Dâir Bâzı Kavram ve Meselelere İlişkin Görüşleri” isimli araştırmamızın temel konusu; Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Kur’ân ve Kırâat ilmi içerisinde yer alan konulara dair görüşleridir. Osmanlı’nın son dönemlerinde ilmiye teşkilatında önemli görevler üstlenmiş olan Kevserî, İslâmî ilimlerin birçok alanında eser telif etmiş ve görüşleriyle başta Anadolu Coğrafyası olmak üzere Mısır, Suriye, Pakistan ve Hindistan’da adından söz ettirmiştir. Kevserî’nin fikirleri ve tenkidleri yaşadığı dönemden günümüze kadar ilmî câmiâ tarafından konuşulmuş ve birçok ülkede ilmî çalışmalara konu olmuştur.

Kevserî, son dönem Türk toplumu içinden çıkan ve İslam coğrafyasının pek çok merkezinde eserleriyle tanınırlığa ulaşan âlimlerden biridir. Ülkemizde Kevserî’nin hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf alanındaki etkileri üzerine önemli çalışmalar söz konusudur. Zâhid el-Kevserî’nin Kur’ân Tarihi ve Kırâat ilmi içerisinde yer alan konulara dair yaklaşımı ve bu meseleleri ele alış biçiminin değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Yaşadığı dönemde Kur’ân-ı Kerîm’e ve kırâat ilmine dair özellikle oryantalist çalışmaların yoğunlaşması, Kevserî’nin kırâat ilmi içerisinde yer alan meseleleri ele alış biçiminde etkili olduğu söylenebilir. Kevserî’nin kırâat ilmi içerisinde yer alan meselelere dair getirmiş olduğu cevapların özgün bir niteliğe sahip olması bakımından, bu alanda yapılacak olan araştırmalara katkı sağlaması hedefi doğrultusunda önem arz etmektedir.

1.2 Araştırmanın Amacı

Çalışmamızda Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin; ilmî kişiliği, yaşadığı dönemde tartışılan Kur’ân tarihi ve kırâat ilmine dair meseleleri ele alış biçimi, son arza, Kur’ân-ı Kerîm cem’i, kırâatlerin mütevâtirliği/Kur’ân’îliği, kırâat tasniflerine bakışı ve yedi harf ruhsatının mâhiyeti hususlarına getirdiği açıklamalarının tespit edilmesi ve böylece döneminde ve çevresinde sergilediği ilmî duruşun tasvîr edilmesi amaçlanmaktadır. Farklı ilimlere özgü tespit ve değerlendirmeleriyle birçok coğrafyada adından söz ettiren Kevserî’nin, serdettiği görüşler çerçevesinde ortaya koyduğu ilmî duruşun ve karakterinin tanıtılmasına ve anlaşılmasına katkıda bulunmak bu çalışmanın temel amacıdır.

1.3 Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin hayatı, eserleri, ilmî şahsiyeti, yaşadığı devirde ortaya çıkan fikri akımlara karşı duruşuna dair bilgiler verilerek, Kur'ân tarihi ve kırâat ilmi içerisinde tartışılan konulara dair görüşleri aktarılacaktır. Çalışmamızda bu kısımları incelemek için nitel belgelendirme tekniğine başvurulmuştur. Bu sebeple ilk olarak Kevserî'nin hayatını açıklamak için kendisinin kaleme aldığı *et-Tahrîrû'l-vecîz ve İrğamu'l-merîd* adlı eserlerinden, ikinci olarak talebesi Ahmed Hayrî'nin kaleme aldığı ve Kevserî'nin biyografisi olan *“el-İmam el-Kevserî”* adlı eserinden istifade edilmiştir. Ayrıca Mehmet Emin Özafşar'ın *“Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği”* (1989), Osman Verim'in *“Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelamî Görüşleri”* (2006), Yüksel Çayiroğlu'nun *“Zâhid el-Kevserî ve Fıkıh Düşüncesi”* (2008), Musa Sarı'nın *“Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri”* (2020) adlı yüksek lisans tezleri ve Hatice Akyüzoğlu'nun *“Zâhid el-Kevserî'nin Fikhî Düşüncesi”* (2022) başlıklı doktora tezi taranmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturan Kur'ân tarihi ve kırâat ilmine dair görüşleri kısmında mushaf tarihi başlığı altında genel bir bilgilendirme yapılmıştır. Kırâat ilminin ana konusu olan yedi harf ruhsatı, kırâatların mütevâtirliği/Kur'ân'iliği, son arza ve kırâat tasniflerine dair Kevserî'nin görüşlerine yer verilmiştir. Bu başlıkları değerlendirirken Zâhid el-Kevserî'nin kırâat ilmi hakkındaki görüşlerinin yer aldığı *“Makâlâtü'l-Kevserî”* adlı eserden istifade edilmiştir. Ayrıca kırâat ilmine dair yazmış olduğu *“el-Medhalü'l-‘Âmm li-Ulûmi'l-Kur'ân”* adlı eserine ilişkin elde edilen her türden bilgi önemle aktarılmaya gayret edilmiştir. Üzülerek belirtmek gerekir ki iki cilt olduğu belirtilen söz konusu esere, günümüzde henüz ulaşılabilmiş değildir.

1.4 Kırâat İlmi Hakkında Genel Bilgiler

Tezin ana konusunu teşkil edecek Kevserî'nin Kur'ân tarihi ve kırâat ilminin meseleleri hakkındaki değerlendirmelerini doğru bir zeminde ele alabilmek ve çalışmanın temel tartışmalarına dair bir perspektif oluşturmak bakımından, bu aşamada kırâat ilminin tanımı, konusu, gayesi, faydası ve temel meseleler hakkında özlü bilgiler sunmanın önem arz ettiği düşünülmektedir.

1.5 Kırâat İlminin Tanımı

Kırâat ilminin geçmişten günümüze kadar birbirinden kısmen de olsa farklılık arz eden tanımlamalarının yapıldığını söylemek mümkündür. Bu hususta Râgıb El-İsfahânî (ö. 502/1108) kırâatı, “harf ve kelimeleri tertîl üzere birbirine birleştirmek”¹ şeklinde tarif etmiştir. Bu tanımda ise tecvîd kaideleri ve edâ keyfiyetleri üzerinde durulmuştur. Kırâat ilmi tarihinin önemli isimlerinin başında gelen İbnu'l-Cezerî (ö. 833/1430) kırâati şöyle tarif etmektedir. “Kırâat, Kur’ân kelimelerinin edâ keyfiyetlerini ve bu kelimelerin farklı okunuşlarını, ravîlerine isnâd ederek konu edinen bir disiplindir.”² Taşköprizâde (ö. 968/1561) ise “kırâat ilmi, mütevâtir ihtilaf vecihleri bakımından Allâh kelâmı olan Kur’ân-ı Kerîm’in nazmının şekillerinden bahseden ilim dalıdır”³ tanımlamasını yapmıştır. Mehmet Emin Maşalı kırâati: Kur’ân’ın nüzul dönemindeki okunuş biçimini tespit etme ve onu aslî/orijinal şekliyle nakletme amacıyla neşet etmiş olan, bu yönüyle de Kur’ân’ın mevsûkiyetiyle doğrudan irtibâta sâhip bulunan bir disiplin olarak değerlendirmektedir.⁴

1.6 Kırâat İlminin Konusu

Kırâat ilmi, Kur’ân kelimelerinin okunuş, edâ ediliş şeklini, ihtilaf ve ittifak yönleriyle nakledilen her vechi, nakledene isnâd ederek incelemekle beraber, kırâat çeşitleri, kırâat ilminin tarihi ve ekolleri de bu ilmin kapsamına girmektedir.⁵

Bu çerçevede İsmail Karaçam yukarıda zikredilenlere ek olarak “mütevâtir olmamakla beraber, en meşhûr ihtilafların kelâm şekillerinden bahsetmek de bu ilmin mevzûuna girer”⁶ tespîtinin zikredilmesi, kırâat ilminin sınırlarının belirlenmesi açısından önem arz etmektedir.

¹ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Ragıb el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi 'l-kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 668.

² Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibin*, thk. Nâsır Muhammedî (Suud: Dâru'l-Âlemi'l-Fevâid, 1998), 49.

³ Ebü'l-Hayr İsamüddin Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-ulûm* (Beyrut: Darû'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2, 6.

⁴ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2022), 217.

⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Benna, *İthâfû fuzalâi'l-beşer fi'l-kırâati'l-erbeate 'aşer*, thk. Enes Mahrâh (Beyrut: Darû'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 6.

⁶ İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati* (İstanbul: İFAV, 2018), 235.

1.7 Kırâat İlminin Gayesi ve Faydası

Kırâat ilmi, kırâat imâmları tarafından nakledilen ve Hz. Peygamber (s.a.s.)’e kadar ulaşan sahih kırâatları, zayıf ve mevzû kırâatlardan ayırarak öğretmeyi gaye edinmiştir.⁷ Başka bir ifadeyle bu ilmin temel amacı “Mütevâtir ihtilafların zabt melekelerini tahsisidir. Yani mütevâtir olmak şartıyla, ne kadar ihtilâf varsa, bunları usûlünce tescil ve zabt edebilme nosyonunu kazanmak bu ilmin amacını teşkil eder.”⁸

Kırâat ilminin ana gayesi, “Kur’ân vahyinin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber (s.a.s.), Kur’ân’ın lafızlarını ashâbına nasıl okuduysa, aynen o şekilde gelecek nesillere aktarmak, orijinal halini muhâfaza etmektir. Diğer tüm diller ve ilahi metinler mâna ve telaffuz kaymasına uğradığı halde Kur’ân ilk günkü orijinalliğini koruyan tek kitaptır. Bu da kırâat ilmi sayesinde olmuştur. Her kârî kendini hocası vasıtasıyla Hz. Peygamber (s.a.s.)’e ulaştıran bir senede sahiptir”⁹.

Kırâat ilmi, ilimler tasnifinde doğrudan Kur’ân-ı Kerîm’in lafzının otantikliğine yönelik bir ilim olması hasebiyle İslam ilim geleneğinin öncelikli ilgisine mazhar olmasının yanı sıra Temel İslâmî İlimler tasnifinde de çoğu zaman ilk sırada yerini almıştır. Ayrıca “Kırâatlar, Kur’ân’ın hıfzında, tefsir ve yorumlanmasında birçok yarar sağlamıştır.”¹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’in Yedi Harf üzere inmesine bağlı olarak kırâatların çeşitli oluşu; Kur’ân okumada büyük kolaylık sağlamıştır. Bu ilahî teysir sayesinde farklı şive ve lehçeleri konuşan, okuma-yazma bilmeyen, Kureyş lehçesini telaffuzda güçlük çeken birçok Müslüman, Kur’ân’ı kolaylarına geldiği şekilde okuyabilmişlerdir.¹¹

Bu ilmin bir diğer faydası ise Kur’ân kelimelerinin telâffuzunu hatâdan korumak, tahrif edilmekten muhâfaza etmek, kırâat imamlarının her birinin okuyuşlarını bilmek ve okunması caiz olanlarla okunması caiz olmayanları birbirinden ayırt etmektir.

Şâyet kırâat ilmi ortadan kalkmış olsa, Kur’ân-ı Kerîm’in mütevâtir kırâatlarından bir kısmının kaybolması ihtimâli kendisini göstereceği gibi, bu

⁷ Dimyâtî, *İthaf*, 67.

⁸ Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kırâati*, 236.

⁹ Mehmet Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü* (İstanbul: Hacıveyizade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 36.

¹⁰ Abdurrahman Çetin, *Kırâatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 85.

¹¹ Çetin, *Kırâatların Tefsire Etkisi*, 85.

kırâatlara dayanan hükümler ve Kur'ân-ı Kerîm'in mânâları da anlaşılmaz hale gelecek ve mütevâtir kırâatları hüccet kabul eden fikhî müzakerelerin istinadgahlarına delîl olma niteliğini kaybedecektir.¹²

1.8 Kırâat İlminin Temel Meseleleri ve Kevserî

Kırâat ilmi denildiğinde ilk olarak âyetlerin Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat okuduğu ya da okunduğunda onayladığı tilâvet biçimlerini belirleme ve sonraki kuşaklara tevârüs eden bu müktesebatın tevâtüren nakledile geldiğini tespit amacı taşıyan, dönemindeki orijinal okunuş biçimini belirleme ve bu okunuş şekliyle birlikte nakletme amacını taşıyan ve bu sebeple Kur'ân metninin/elfâzının mevsûkiyetiyle doğrudan ilişkiye sahip bir disiplin akla gelmektedir. İlmi Kırâat'ın ana konusu olan kırâat ihtilaflarına dair yapılan çalışmalar hem teorik hem de pratik olarak ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar kesintiye uğramadan süregelmiştir. Zamanla mushaf imlâsı, vakf-ibtida gibi kırâat ilminin temel meseleleri olarak adlandıracağımız muhtelif alt disiplinler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Zâhid Kevserî'nin eserlerinde tartışma konusu yaptığı İlmi Kırâatin temel meseleleri içerisinde yer alan vayhin muhâfazası, Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i ve istinsahı, devamında kırâat farklılıklarının adeta varoluş zemînini teşkîl eden yedi harf olgusu ve mâhiyeti, kırâatlerin konumunun belirlendiği son arza, kırâatlerde mütevâtirlik/Kur'ân'îlik meselesi ile Kevserî'nin kırâat tasniflerine dâir tahlîl ve tekîdine dâir değerlendirmelerine yer verilmiştir. Sonuç kısmında ise yaşadığı ortam ve aynı konulara dair döneminde yapılan bâzı çalışmalarla bağlantılı olduğu düşünülen atıf ve referansları özelinde Kevserî'nin kırâat ilmi hakkındaki perspektifi tespît ve tahlîl edilmeye çalışılacaktır.

¹² Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, 236.

2. BİRİNCİ BÖLÜM

KEVSERÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ, İLMÎ ŞAHSİYETİ, BÂZİ ÇAĞDAŞ ALİMLERİN GÖRÜŞLERİ, TECDİD VE ORYANTALİSTLERİN KURÂN MERKEZLİ ÇALIŞMALARINA BAKIŞI

2.1 Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Muhammed Zâhid el-Kevserî Osmanlı son dönem âlimlerindendir. Yaşadığı dönemde siyasî olarak çalkantılı bir durum mevcuttur. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş süreçlerine şahit olmuştur. Ayrıca Rus Harbi'nden dolayı, Kafkasya'dan Düzce'ye göç etmek zorunda kalan Kevserî'nin mensubu olduğu ailesinin ve yakın çevresinin de doğrudan etkilendiği özellikle ifade edilmelidir.

Zâhid el Kevserî, yaşadığı dönemdeki siyasî belirsizliğe, hayatı boyunca yaşadığı onca sıkıntıya rağmen birçok eser kaleme almıştır. An itibarıyla Kevserî'nin hayatının aşamalarıyla ilgili kâfi miktarda bilgiye sahip olduğumuzu söylemek mümkün gözükse de altmışa yakın müstakil eser telif etmiş olan bir âlimin, eserleri üzerine yapılan çalışmalar henüz yeterli görünmemektedir. Bu açıdan özgün görüşleriyle ayak bastığı her coğrafya ve ilmî ortamda özel ilgi konusu olmuş, onca baskı ve tehdide rağmen hiçbir zaman doğru bildiğinden ödün vermemiş, hakkı her daim menfaatlerinin önünde tutmuş bir âlimin son dönem önemli tartışmalarına konu olan kırâat ihtilaflarına dair görüşlerine yönelik bir akademik çalışmanın önemi izahtan varestedir. Hak ve rıza-ı ilahî derdinde olup, ilim yoluna kendini adayanlar için örnek bir şahsiyet konumunda olan Zâhid el-Kevserî'nin hayatı ve eserleri başlığı altında çalışmalar mevcut olsa da serdettiği görüşleri, hayatı, dönemi ve çevresi göz önünde bulundurularak değerlendirmenin önemli olduğu kanâatinden hareketle çalışmamızın ilk bölümü bu konuya hasredilmiştir.

2.1.1 Türkiye Yılları

Muhammed Zâhid ed-Düzcevi el-Kevserî, 16 Eylül 1879 yılında Düzce'nin Hacı Hasan Efendi köyünde dünyaya gelmiştir. Aslen Kafkasyalı olup, Çerkez bir aileye mensuptur. Babasının adı Hasan Hilmi el-Kevserî'dir (ö. 1345/1926). Kevserî, Kur'ân-ı Kerîm, fıkıh, hadis, tasavvuf, kelâm vb. Temel İslâmî ilimler'e

dair ilk eğitimini ilim ve hikmet sahibi ulema ve meşayıhtan olan babasından almıştır.¹³ İbtidâiye ve Rüştîye mekteplerini Düzce’de okumuştur. Rüştîye’de iken Şeyh Nâzım Düzcevî’den (ö. 1329/1911) sarf, nahiv, tarih, matematik, Farsça, coğrafya ve bâzı şer’î ilimleri okumuş ve sonradan Hâfız Aclûnî’ye ait ve bizzat ondan gelen sened ile *el-Erbe’ûn el-aclûniyye* adlı hadis kitabından icâzet almıştır.¹⁴ Düzce Müftüsü Hüseyin Vecîh el-Üskübî’den (ö. 1312/1894) de dersler almıştır.¹⁵ Yine bölgenin önde gelen ilim adamlarından Şaban Fevzi Efendi ve Merhum Âtîf Efendi’nin ders arkadaşı olan âlim ve kâmil Muhammed Nâzım Efendi gibi hocaların ders halkasına devam etmiştir.¹⁶

Kevserî, rüştîye mektebini tamamladıktan sonra öğrenim hayatını sürdürmek için 1311/1893 yılında Düzce’den ayrılıp İstanbul’a doğru yola çıkmıştır. İstanbul’da Kazasker Hasan Efendi’nin (ö. 1044/1634) Darûl-Hadîs’inde ilim tahsiline başlamış, burada dersler veren amcası Hafız Musa Kâzım eş-Şirozî el-Kevserî (ö.1934)’den *el-Kâfiye*, *Kavâidü’l-i’râb*, *Arûzü’l-Endelusî*, *Şerhu’l-ebyâti’s-seb’ati’l-beyâniyye* gibi Arap dili gramer ve edebiyata dair temel eserler okumuştur.

Öğrenim hayatı boyunca yaşadığı dönemin önde gelen ilim adamlarından dersler almış olan Kevserî, bu hususta ilim yolculuğunda kendisine rehber olan hocalarından da bahsetmiştir. Bu meyanda ilk olarak Gümüşhânevi Tekkesi’nin halifesi olan Şeyh Hasan Hilmi el-Kastamonî’den (ö. 1329/1911) bahis açmak uygun olacaktır. Nitekim Şeyh Hilmi Efendi, Kevserî’nin babasının kadîm dostu olmasının yanı sıra hem kendisinin¹⁷ hem de ilimde rehberi olarak saydığı Ali Zeynel Abidin el-Alâsonî’nin (ö. 1336/1907) ilmî ve tasavvufî yolculuklarına mürşitlik eden hocası konumundadır. Bu konumu sebebiyle farklı çalışmalarda da tespit edildiği üzere Kevserî’nin hayatında önemli bir yere sahip gözükmektedir.

Zâhid el-Kevserî’nin ilmî şahsiyetinin şekillenmesi süreçlerinde özellikle zikrettiği diğer hocaları Hacı Hafız İbrahim Hakkı el-Eğînî (ö. 1318/1900) ve Şeyh Ali Zeynel Abidin el-Alâsonî olarak tespit edilebilir. Nitekim Kevserî, *et-Tahrîrû’l-*

¹³ Muhammed Zâhid Kevserî, *İrğâmü’l-merîd fi şerhi’n-nazmi’l- ‘atîd li tevessülü’l-mürîd* (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 2006), 84.

¹⁴ Kevserî, *et-Tahrîrû’l-vecîz fî mâ yebtağîhi’l-müstecîz* nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü’l-Matbûati’l-İslâmiyye, 1413/1993), 62.

¹⁵ Kevserî, *et-Tahrîrû’l-vecîz*, 51.

¹⁶ Kevserî, *İrğâmü’l-merîd*, 84.

¹⁷ İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddîn: Hayatı-Eserleri-Tarîkat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), 144.

vecîz isimli eserinde yukarıda adı geçen iki hocası hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır; “Üstadım Alasonî ilimde öncüm, en büyük yardımcım ve şeyhim olduğu gibi üstadım Eğinli İbrahim Hakkı’da delîlim, rehberim ve en büyük dayanağımdır. Bu iki hocamdan sarf, nahiv, mantık, belağat, fıkıh, usûl, tevhîd, mustalah, tefsîr, hadîs, âdâb, hikmet ve buna benzer bu zamanda okutulan diğer ilimleri tamamlamış bulunuyorum. İki dışında kalan ulemadan sadece özel eserleri okudum.”¹⁸

Kevserî, öğrenim hayatını tamamladıktan sonra 1906 yılında müderrislik icâzetini almıştır. Fatih Camii’nde 1907-1913 yılları arasında dersiâm sıfatıyla müderrislik yapmış ve 1913 yılında İstanbul Müderrisliği reisliğine atanmıştır.¹⁹ Bu yıllarda medreselerin eğitim sisteminin ıslahı için kurulan bir komisyona da üye olarak seçilmiştir. Fakat yapılmak istenilen değişikliklerle alakalı ittihatçılarla karşı karşıya gelmiştir. Kevserî ittihatçılarla yaşadığı sıkıntıdan sonra, Ürgüplü Mehmet Hayri Efendi’nin Şeyhülislamlığı sırasında ıslah edilen medreselerde belağat, aruz ve ilm-i vad’²⁰ derslerini okutmaya devam etmiştir. Elde edilen bilgilerden hareketle Kevserî’nin, Cuma Günü dışında haftanın bütün günlerinde ders okutmakla meşgul olduğu tespit edilebilir.²¹

Kevserî, 1915 yılında hükümet tarafından Kastamonu’da yeni açılan medreseyi faâliyete geçirmesi için görevlendirilmiştir.²² Kevserî’nin önemli talebelerinden Ahmed Hayrî (ö. 1967)’nin aktardığına göre bu görevin hemen öncesi ilginç bir gelişme de yaşanmış görünmektedir. Şöyle ki Kevserî, Kastamonu’ya hareket etmeden önce Dârû’l-Fünûn’da fıkıh ve fıkıh tarihi okutacak bir müderris için imtihan açıldığını öğrenmiş, durumu başvurunun son gününde haber almasına karşın yine de imtihâna müracaât etmiştir. Yapılan sınavı birincilikle kazanmasına rağmen ittihatçıların baskısı sebebiyle muvafakat belgesinin tebliğ edilmeyip başarısının örtbas edilmesi Kevserî’nin yaşadığı haksızlık ve zorluklardan biri olarak dile getirilebilir.²³

Kevserî, Kastamonu’da üç yıl görev yaptıktan sonra istifa ederek İstanbul’a dönüş yapmıştır.²⁴ İstanbul’a dönüşü kış mevsimine rastlaması sebebiyle karla kaplı olan karayolu yerine deniz yolunu tercih etmiş, İnebolu Limanı’ndan bindiği

¹⁸ Kevserî, *et-Tahrîrü’l-vecîz*, 59.

¹⁹ Kevserî, *Makâlât*, trc. Bekir Karadağ, Eyyüp Tuncer, (İstanbul: Tahkîk Yayınları, 2023), 17.

²⁰ Lafızların mânâ kazanma yöntemini inceleyen ilim

²¹ Ahmed Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî* (Kahire: Mektebetü’l-Ezheriyyetü li’t-Türâs, 2000), 7.

²² Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî*, 7.

²³ Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî*, 8.

²⁴ Aykut Said, *Sahabeden Günümüze Allâh Dostları* (İstanbul: Şule Yayınları, 2002), 1/470.

eski bir gemi ile uzun bir yolculuktan sonra Ereğli'ye gelmiş, yola eski bir gemiyle devam etmektense Akçakoca'ya geçmeye karar vermiştir. Burası Düzce'ye yakın bir nokta olduğu için yolculuğa ara verip Düzce'ye gitmeyi ve şartlar yolculuğa müsait oluncaya kadar orada kalmayı planlamıştır. Bu düşünceden sonra gemiden inip kayıkla Akçakoca'ya gitmek üzere yola koyulmuş, ikinci vaktine doğru hırçınlaşan deniz dalgaları sebebiyle başka yolcuların da bulunduğu kayık devrilmiştir. Kayığın devrilmesiyle Karadeniz'in hırçın dalgalarıyla yüz yüze gelen ve kendini kaybeden Kevserî'yi ve diğerlerini o anda bulundukları sahilden olaya tanıklık etmekte olan iki kardeş kurtarmıştır. Kazadan sağ salım kurtulan Kevserî, birkaç gün kalmak üzere Düzce'ye gitmiştir.²⁵ Yaşanılan bu hâdiseden sonra yanından ayırmaya kıyamadığı eşsiz eserlerinden bir kısmını da bu kazada kaybetmiştir.²⁶

Kevserî, bir süre memleketi Düzce'de istirahat ettikten sonra 1918 yılında Dâru's-Şafaka'da müderrislik görevine başlamıştır. Yaklaşık bir aylık görev süresinden sonra “Süleymaniye Medresesi Medresetu'l-Mutehassisin” müderrisliğine atanmıştır.²⁷ Ardından “Tabakâtü'l-Kurrâ ve'l-Müfessirîn” bölümünde göreve başlamıştır.²⁸ Bunun yanında “Meclis-u Vekâleti'd-ders”e Süleymaniye medresesinin temsilcisi olarak üye seçilmiştir. Sultan Vahdettin Han zamanında Şeyhü'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'nin ders vekili²⁹ olmuştur. Kevserî, bu görevini layıkıyla yerine getirmiş olduğu halde, İttihat ve Terakki ile anlaşmazlıklarından dolayı bu görevinden azledilmiştir. Ancak temsilcilik ve müderrislik görevine Türkiye'den Mısır'a hicretine kadar devam etmiştir.

Kevserî gerek ilmî hayatında gerek vazife hayatı boyunca hak ve hakikati söyleme gayretinde olmuş, adalet prensibinden asla şaşmamış, makam mevki uğruna hiçbir zaman bu şîârandan vazgeçmemiş, görev yaptığı mevkîlere ilmî alandaki yetkinliği ve becerisi sayesinde ulaşmıştır. Bu makamlara geldiğinde dahî

²⁵ Aykut, *Sahabeden Günümüze Allâh Dostları*, 1/470-471; Ebû Zâhid Abdülfettah b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî, *Safahat min sabri'l- 'ulemâ 'alâ şedâ'idi'l- 'ilm ve't-tahsîl* (Haleb: el-Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1992), 274-275.

²⁶ Ebî Gudde, *Safahat min sabri'l- 'ulemâ*, 471; Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî*, 16.

²⁷ Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî*, 8.

²⁸ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı: İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli*, (İstanbul: Millî Gazete Yayınları, 1980-1981), 4/138.

²⁹ “Osmanlı'da ders vekilliği vazîfesi, Şeyhü'l-İslâm'ın idâri işlerle ilgilenmesinden dolayı Şeyhü'l-İslâm'a vekâleten derslere giren ve ilmî işleri yürüten müderrislere verilen ünvanıdır. Bu vazîfeyi yerine getirebilmesi için ileri gelen müderrisler arasında seçim yapılırdı. Bu vazîfeye gelen müderris, Şeyhü'l-İslâm'a vekâleten ikinci Bâyezid Medresesinde derslere girerdi. Bu bakımdan ders vekilliği Mısır'daki Ezher Şeyhliğine eş değer bir konumdadır diyebiliriz.” Bk. *Makalat*, trc., 18.

koltuk sevdasında olmamış her daim doğru olanın peşinden gitmiştir. Nitekim bu hasletlerinden dolayı İttihat ve Terakki ile devamlı sûrette karşı karşıya gelmiştir. 1922 yılının sonlarına doğru İttihat ve Terakki'nin kendisi hakkında yakalama kararı çıkardığını samimi bir dostu vasıtasıyla haber aldıktan sonra Kevserî, geçici olarak memleketi terk etmesi gerektiği kanâatine varmış ve âilesine haber verme imkânı bulamadan İstanbul'dan İskenderiye'ye gitmekte olan Hidviyye Posta Şirketi'ne ait Abbasiye buharlı gemisine gizlice binerek tekrar geri dönmek üzerine memleketinden ayrılmıştır.³⁰

Kevserî, Fatih Camii'nde dersiâm olarak vazifeliyken evlenmiştir. Eşi onunla aynı sıkıntıları yaşamış takvâlı ve erdemli bir kadındı. Hicret ve gurbet yolunda en büyük destekçisi eşiydi. Biri erkek üçü kız olmak üzere dört evlatları vardı. İmam Kevserî ilmî hayatında çektiği sıkıntıların yanında evlatlarının acısını da yaşamış, henüz İstanbul'da iken Oğlu ve bir kızını, Mısır'a vardıktan sonra ise kızlarından biri olan Seniha birkaç yıl içinde tifo hastalığına yakalanarak vefât etmiş, diğer kızı Meliha ise 1947 yılında şeker hastalığı sebebiyle hayata veda etmiştir. Hanımı ise Kevserî'nin vefâtından sonra ayağına sıcak su dökülüp rahatsızlanınca Türkiye'ye dönmüş, 1957 yılında Düzce'de dâr-ı bekâya irtihâl eylemiştir.³¹

2.1.2 Mısır Yılları

Muhammed Zâhid el-Kevserî, 4 Aralık 1922 tarihinde Posta el-Hidviyye Şirketine ait Abbasiye buharlı gemisiyle İskenderiye'ye ulaşmıştır. Birkaç gün Kubrâ'da kaldıktan sonra, Kahire'ye hareket etmiştir. Kahire'ye ilk geldiğinde Hüseyin Mahallesi'ndeki Dâru's-Selâm Oteline yerleşmiştir. Daha sonra Şobra'da bir eve geçmiş, birkaç ay orada kaldıktan sonra Mısır el-Cedîde'ye intikal etmiştir. Bir müddet sonra tekrar İskenderiye'ye dönmüştür. İstanbul'dan ayrılalı daha bir yıl tamamlanmışken, 1923'te Şam'a ilk yolculuğunu gerçekleştirmiştir. İskenderiye'den deniz yoluyla Beyrut'a, oradan da trenle Şam'a gitmiştir. Kevserî, Şam'da bir yıldan biraz fazla kalmıştır.³²

Kevserî, 1928 yılında Şam'a ikinci seyahatini gerçekleştirmiş, burada Seyyid Bedreddin el-Hasenî, Muhammed Tefvik el-Eyyûbî ve Muhammed Salih

³⁰ Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî*, 11.

³¹ Kevserî, *Fıkhi ehli'l-ırâk ve hadîsühüm (Hanefî Fıkhnın Esasları)*, çev. Abdulkadir Şener-Cemal Sofuoğlu (Ankara: Yeni Pars Matbaacılık, 1982), 3.

³² Mehmet Emîn Özaşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadîşçiliği* (Ankara: Ankara Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 36.

el-Âmidî ile görüşmüş ve Âmidî'den *Hasrû 'ş-şârid min (fi) esânîdi Muhammed 'Âbid* adlı eseri rivayet etme icâzetini almıştır.³³ Yaklaşık olarak bir yıl daha Şam'da kaldıktan sonra tekrar Mısır'a dönmüştür. Daha sonraları kendisine neden Şam'da kalmayıp Mısır'a yerleştiğine dair sorulduğunda şöyle cevap vermiştir; “Şam ulemâsında amel, salâh, ibâdet ve takvâ gördüm bundan dolayı onlarda dervişlik ağır basıyordu. Mısır âlimlerinin ise ilim tarafı daha ağır basıyordu. İlimde derinleşmeyi burada buldum. İlmî bir muhitte olmak benim daha çok hoşuma gidiyor”³⁴.

Kevserî, Mısır'da kaldığı yıllarda devlet adına müderrislik vazifesini yapmamıştır. Dolayısıyla bunca zahmet ve çilenin yanı sıra ekonomik olarak da sıkıntılar çekmiştir. Kahire'de oturduğu Abbasiye caddesi, ikinci dünya savaşı sebebiyle hava saldırılarına açık bir bölge olması sebebiyle, dönemin Ezher Üniversitesi öğretim üyesi ve Mâlikî fakîhi olan Şeyh Yusuf ed-Dicvî el Mâlikî'nin (ö.1365/1946) ısrarı üzerine onun evine taşınmıştır. Kevserî, gittiği her bölgede bulunduğu yeri bir medrese haline çevirmiş, talebeler yetiştirmeye devam etmiş, kendisinden istifade etmek isteyen birçok ilim adamı da onun huzurda derslerini takip etmiştir. Tam da bu aşamada; dönemin şartlarından dolayı çeşitli sebeplerle payitahttan ayrılmak zorunda kalmış ve gurbet hayatının bütün yoksunluk ve sıkıntılarına dâhil olmasına rağmen çeşitli İslam beldelerine hicret eden birçok âlimin aksine öz vatanına ve devletine sırtını dönmemiş olması, Kevserî namına tespit ve ifade edilmesi gereken yüksek bir karakter ve haslet olarak özellikle kaydedilmelidir. Kendine has kişiliği sebebiyle vatanında barınamamış olmasına rağmen bu kimliğini asla terk etmemiştir. Nitekim Mısır'da da yenilikçi anlayışlara karşı yazdığı cevaplarla tepkilerini almış, sınır dışı edilmesi dahî istenmiştir. İlme olan hassasiyeti, dinine olan düşkünlüğü, Kahire yıllarında kaleme aldığı eşsiz eserleri, öğrencilerinin ona olan sevgisi ve kendisinden istifade etmek için kapısına kadar gelen birçok âlimin vasıtasıyla İslam coğrafyasında tanınmıştır.

Mâlikî mezhebinin yaygın olduğu bir coğrafyada Hanefî çizgisinden sapmamıştır. Zâhid el-Kevserî mezhep ekseninde durduğu bu çizgi sebebiyle bağnazlık ithâmına ve eleştirilerine maruz kalmıştır. Ona karşı yazılan reddiyelerde ısrarla, onun hakikatleri gizleyecek kadar mutaassıp olup sahâbe dâhil büyük imamlar hakkında ileri geri laf ettiğine dair iddia ve ithamlar ispâta çalışılmış,

³³ Kevserî, *et-Tahrîrû 'l-vecîz*, 29.

³⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar-2* (İstanbul: Med Kitap, 2019), 160.

dahası bâzılarında ise “mecnun-u Ebû Hanife” vb. gibi yoğun tahfîf ve hakaretâmiz değerlendirmelere yer verilmiştir.³⁵ Oysaki Kevserî’yi yakından tanıyanlar ve eserlerini inceleyenlerin de sıklıkla beyan ettikleri üzere, onun ve görüşlerinin bu olumsuz kanâatlerin konusu olabilme ihtimâli imkân dâhilinde değildir. Dolayısıyla Kevserî’nin zaman zaman üslûbunun sertleşmesinin sebebinin bu tür ithamlarla öne sürüldüğü gibi taassup değil kendisine ve ilmî görüşlerine yöneltlen maksatlı çarpıtmaların olduğu açıklıkla tespit edilebilir bir durumdur.

Nitekim eğer maksatlı bir çarpıtma söz konusu değilse aksine bir hata ve yanlış anlama varsa, Kevserî’nin üslûbunun da bu duruma göre yumuşadığına dair pek çok örnek bu tespiti destekleyen önemli veriler olarak sunulabilir.³⁶ Bu meyanda; Muhammed Yusuf el-Bennûrî’nin Makâlât’ta yer verdiği üzere, Kevserî’nin *en-Nüketü’t-tarife* ve *Te’nîbü’l-hatîb* adlı eserlerindeki üslûp farkına yönelik değerlendirmeleri dikkat çekici bir tespit olarak aktarılmalıdır.³⁷

İmam Kevserî, yaşadığı, mensubu olduğu devletin ve ümmetin, tarihinin belki de en buhranlı döneminde bu sıkıntılara dirâyetle göğüs geren ve kendisini hak din yoluna hâdim etmiş örnek bir şahsiyettir. Ömrü boyunca maddî sıkıntıların, vatansızlığın, çilenin yanında evlatlarının acısını da mânevî olarak sinesinde barındırmış, İslâm beldelerinin yaşadığı buhran ve ümitsizlik karşısında öğrencilerine “Doğacak güneşin aşkıyla yaşayın” diyerek sürekli istikbale yönelik ümitvâr olmayı telkîn etmiştir.³⁸ Hicretinden itibaren yaşadığı her gün memleket hasretini çekmiş, son dönemlerinde birçok rahatsızlıklarla boğuşmuş ve dünya hayatında sadece cefakâr eşini bırakarak 10 Ağustos 1952 (19 Zî’l-Ka’de 1371) yılında hayata gözlerini yummuş, 11 Ağustos 1952’de Camiü’l-Ezher’de kılınan cenaze namazının ardından Şâfi mezarlığında kızlarının yanına defnedilmiştir.

2.1.3 Sergilediği Özgün Duruşu Özelinde Kevserî ve İlmî Şahsiyeti

Muhammed Zâhid el-Kevserî, yaşamış olduğu çağa damga vurmuş bir şahsiyettir. Yukarıda Kevserî’nin birçok alana hâkim olduğunu ve çok geniş ilmî birikime, bu birikimin yanında zaman zaman oldukça keskin bir üslûbu tercih ettiği ifade edilmiş idi. Bu aşamada araştırmanın ana konusu olan Kevserî’nin kırâat

³⁵ Özafşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği*, 95.

³⁶ Hatice Akyüzoğlu, *Zâhid el-Kevserî’nin Fikhî Düşüncesi*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2022), 92.

³⁷ Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî*, (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts), 5-6.

³⁸ Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar-2*, 173.

ilminin bâzı temel mesele ve kavramlarına dair değerlendirmelerine geçmeden mevzûbahis görüşlerin özgünlüğüne de temel teşkîl etiğini düşündüğümüz, benimsediği ve bir hayat tarzı haline getirdiği anlaşılan akademik ve bilimsel duruşunun özetle de olsa somutlaştırılması önem arz etmektedir.

Kevserî, eserlerinde değinmiş olduğu bütün konuları Kur'ân ve sünnet süzgecinden geçirerek bu iki kutsî kaynağa dayanmaya çalışmıştır. Kevserî, sadece gelenekten beslenerek hareket etmemiş bilakis geleneği aşmış ve doğru bilgiye ulaşmak adına taklîdi terk ederek, tahkîk yolunu seçmiştir. Kevserî, bir konu hakkında fikir beyan ederken naslara bağlı kalmayı ve konu hakkında delîl üzere konuşmayı önemsemektedir. Nitekim bu yönüyle sadece örf ve maslahatı öne çıkarıp kısmî olarak nasları ortadan kaldıranlara karşı oldukça sert çıkışlar yapmıştır.³⁹

Kevserî'nin önem verdiği ve korumaya gayret ettiği bir diğer husus ise seleften günümüze intikâl eden ilmî birikimdir. Özellikle yaşadığı dönem itibariyle ortaya çıkan ve mezheplere yüz çeviren hadisleri önemsemeyen fikir akımlarına karşı cephe almıştır. Kevserî, "Fukahânın takrîr ettiği hususları dikkate almadan zamanın değişmesiyle ahkâmın mutlak surette değişeceğini tahayyül etmek, yüce Allâh'ın şeriâtını vaz'î kanunlar seviyesine indirmektir. Bu din ehlinin kabul etmeyeceği bir anlayıştır"⁴⁰ diyerek sefefe bağıllığını belirtmiştir. Hayatı boyunca daima Müslümanların birlik içerisinde olması için çaba göstermiş ve kendi içinde fikrî olarak başkalaşma göstermemiştir.

Kevserî'nin bir diğer önemli özelliği ise geniş bir literatür hafızasına sahip olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı birçok ilim adamı kendisine bu hususlarda müracaât etmiştir. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra üzerinden yıllar geçmesine rağmen, kütüphânelerde bulunan eserleri unutmamış ve kendi eserlerinde atıflarda bulunmuştur. Muhammed Recep el-Beyyûmî, Kevserî'nin bu özelliği hakkında, Kevserî'den önce mahtût eserler alanında geniş bilgiye sahip olan pek çok ilim adamı tanıdığını söylemiş, ancak Kevserî'nin sahip olduğu bu yeteneğin benzersiz bir yerinin olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre Kevserî'nin Arapça'nın yanı

³⁹ Kevserî, *Makâlât*, 95.

⁴⁰ Kevserî, *Makâlât*, 95.

sıra, Türkçe, Farsça ve Çerkezce dillerini de bilmesi, Kevserî'ye geniş bir hareket alanı sağlamış hatta o, bu dillerden Arapça'ya bâzı eserler de tercüme etmiştir.⁴¹

2.1.4 Eserleri

Muhammed Zâhid el-Kevserî, altmışa yakın eser telif etmiştir. Gerek Türkiye'de gerek Mısır'da olsun tam mânâsıyla rahat yüzü görmemiş birinin 73 yıllık hayatına bu kadar eser sığdırabilmiş olması onun Temel İslâmî İlimler'in her alanında vukûfiyetinin bir delîli olma niteliği taşımaktadır. Özellikle görüş ortaya koyabilecek, gerekli itirazları yapabilecek, yapılan itirazlara da kendine has duruşu ve üslûbuyla ikna edici cevaplar verebilecek bir donanıma sahiptir. Bu cümleler ilk bakışta mübalağa niteliği taşıyabilir. Ancak makam ve mevkî derdinde olmadan her halükârda hak olanın tarafında durmuş, bu uğurda egemen güçlere karşı direnç göstermiş bir şahsiyetin engellenemez yükselişi ancak onun ilmî yetkinliği ile açıklanabilir. Nitekim akademik hayatı incelendiğinde Kevserî'nin; anadili Arapça olan birçok öğrenci yetiştirmiş olmasının yanı sıra kendisinden istifâde etmek isteyen nice mütehasıs âlime de belli kitaplardan icâzet vermiş bir üstad konumunda olduğu açıklıkla görülebilir.

Kevserî'nin eserlerinin tanıtımı ile ilgili birçok çalışmanın mevcut olduğu söylenebilir. Bu noktada farklı tasniflerle eserlerini tanımak daha da kolay hale gelmiştir. Çalışmamızda İmam Kevserî'yi tanıma ve tanıtma gayretinde olduğumuzu daha önce ifade etmiş, hayatı ve eserleri ile ilgili birçok çalışmanın var olduğu bilgisini vermiştik. Buna istinaden Kevserî'nin hayatı ile ilgili fazlaca ayrıntıya girmek yerine, çalışmamız açısından önem arz eden noktaların ele alınmasıyla iktifa edilecektir. Bu sebeple, Kevserî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için başvurulana ana kaynağın, öğrencisi Ahmed Hayrî'nin kaleme aldığı “*el-İmam el-Kevserî*” adlı çalışma olduğu, evveliyetle zikredilmelidir.⁴² Eserleri hakkında bilgi vermeye çalışacağımız bu bölümde de telif etmiş olduğu eserlerin tamamını aktarmak yerine günümüzde Türkçe'ye tercüme edilmiş olan eserlerini paylaşacağız.

⁴¹ Kevserî, *Mukaddimâtü'l-İmâm el-Kevserî*, Muhammed Recep el-Beyûmî “Muhammed Zâhid el-Kevserî Rivayeti'l-Asr ve Emîni't-Türâsi'l-İslâmiyye”, Dimeşk-Beyrut: Dâru's-Süreyyâ, 1418/1997), 20.

⁴² bk. Hayrî, Ahmed, *el-İmam el-Kevserî*, (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2000.)

1. **İrgâmü'l-merîd fî şerhi'n-nazmi'l- 'atîd li tevessüli'l-mürîd:** Bu eser ilk olarak “en-Nazmû'l- 'atîd li-tevessüli'l-mürîd” ismiyle Gümüşhâneviyye tarîkatının silsilesinden bahsedilen manzum bir eser olarak yazılmıştır. Daha sonraları eserdeki kapalı ifadeleri anlaşılır kılmak için beyitleri şerh edilerek bu ismi almıştır. Eserin son bölümünde Kevserî, kendi yaşamından da bahsetmiştir. Tasavvufî kimliğinin oluşmasında etkili olan çevresinin anlaşılması için önemli bir kaynaktır. Eser, M. Vehbi Şahinalp ve M. Zahid Kalfagil tarafından “*Altun Silsile*”⁴³ ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir.
2. **en-Nüketü't-tarîfe fî't-tâhaddüs 'an rudûdi İbn Ebî Şeybe 'alâ Ebî Hanîfe:** İbn Ebî Şeybe'nin, 125 ana meselede Ebû Hanîfe'nin sahih hadislerle muhalefet ettiğine ilişkin iddiasına karşı yazılmıştır. Ahmed Yüksek tarafından “*İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye Yaptığı Reddiyelere Karşı Zarîf Nükteler*”⁴⁴ ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir.
3. **Te'nibû'l-hatîb 'ala mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb:** Ebû Hanîfe hakkında, Hatîb el-Bağdâdî'nin “*Tarîh-u Bağdat*” adlı eserinde ileri sürdüğü asılsız iddiâlara cevap amacıyla yazılmıştır. Bu eser hakkında Yüksel Çayiroğlu; Aburrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Kevserî'nin bu eserine karşılık “*Talî'atü't-tenkîl bima verede fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*” adlı reddiye yazmıştır. (Kahire: Mataâtü'l-imâm, 1948, 111 s.) Kevserî bu esere, “*et-Terhîb bi-nakdi't-Ten'îb*” isimli risalesiyle cevap vermiştir. Kevserî'ye yazılan en ciddi reddiye budur. Bu eser, Kevserî karşıtlarının en büyük başvuru kaynağıdır. Ancak Muhammed Avvâme'nin belirttiğine göre, Muallimî, bu reddiye yazmaya zorlanmış ve reddiyesine, Mısır'da basılmadan önce bâzı ilâveler yapılmıştır. Muhammed Avvâme, bu şahsın Şafîî olmasının da üzerinde durmuş ve Kevserî ile aralarındaki mezhep farklılığına dikkat çekmiştir bilgisini paylaşmıştır. Türkçe tercümesi Tahkik Yayınları tarafından 2020 yılında yayımlanmıştır.
4. **Fikhü ehli'l-'Irak ve hadîsühüm:** Kevserî, bu eserde Hanefî mezhebinin hadis ve fıkıh usûlüne dair birkaç önemli meseleyi ele almıştır. Eser Abdülkadir Şener ve M. Cemal Sofuoğlu tarafından “*Hanefî Fıkının Esasları*”⁴⁵ ismiyle ilk defa tercüme edilmiştir.

⁴³ bk. M. Vehbi Şahinalp-M. Zâhid Kalfagil, *Altun Silsile* (İstanbul: Dîvan Yayınları, 1983.)

⁴⁴ bk. Ahmet Yüksek, *Zarîf Nükteler*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.)

⁴⁵ bk. Abdülkadir Şener-Cemal Sofuoğlu, *Hanefî Fıkının Esasları* (Ankara: TDV, 1991.)

5. **Makâlâtü'l-Kevserî:** Yaşadığı dönem zarfında çeşitli dergilerde yazmış olduğu ve talebeleri tarafından derlenen 107 adet farklı konu başlıkları altında değerlendirmelerinin yer aldığı eserdir. Ebu Bekir Sifil 2014 yılında 28 makalesini tercüme etmiştir. Makalelerin tamamını ise Bekir Karadağ ve Eyyüp Tuncer “*Makâlât*”⁴⁶ ismiyle tercüme etmiştir.
6. **el-İstibsâr fi't-tehaddüs 'ani'l-cebr ve'l-ihitiyâr:** İnsanın irade hürriyetine sahip kılındığını kanıtlamak amacıyla yazılan eserde, Mustafa Sabri Efendi'nin “*Mevkîfü'l-beşer tahte sultâni'l-kader*” adlı kitabında insan fiillerinin cebir altında gerçekleştiğini savunan görüşleri eleştirilmiş, Mustafa Sabri Efendi'nin bu inancı benimsemesini, kendisinin Mısır'a hicret etmek zorunda kalması gibi psikolojik sebeplere bağlanmıştır. Eser, “*Kader Meselesinde Hatalı Görüşlerin Tashihi*”⁴⁷ ismiyle Murat Kıvılcım tarafından tercüme edilmiştir.
7. **el-Medhalü'l-'amm li-ulûmi'l-Kur'ân:** Kevserî'nin, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf, Tefsir vb. birçok alanda yazmış olduğu eserlere ulaşabilmekteyiz. Bu denli yetkin bir âlimin hele ki yaşadığı dönemde Kur'ân Tarihi ve kırâat ilimlerine dair giderek artan oryantalist görüş ve çalışmaların varlığına rağmen kırâat ilminin bâzı kavram ve meselelerine dair görüş ve fikir beyan etmediğini düşünmek imkân dâhilinde görünmemektedir. Nitekim Kevserî'nin kırâat ilminin tartışılan meselelerine ilişkin önemli bilimsel tespit, değerlendirme ve tenkitler serdettiği, bugün itibâriyle bu görüşlerine ise derli toplu bir biçimde *Makâlâtü'l-Kevserî* adlı eserin münderecâtından ulaşılabilceği ifade edilmelidir. Mevcut çalışma ve verilerden hareketle tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin Makâlât'ta yer alan görüşleri, elimize ulaşmamış kırâat ilmine dair müstakil eseri olan “*el-Medhalü'l 'amm li-ulûmi'l-Kur'ân*” adlı eserinin kısa bir şerhi mâhiyetindedir. Bununla birlikte Makâlât'ta yer alan tespit ve değerlendirmelerin Kevserî'nin kırâat ilmine dair perspektifini analiz etmeye kifâyet edecek evsafa ve boyutta olduğu da ifade edilmelidir. Dolayısıyla Makâlât'ta yer alan Kevserî'nin ilm-i kırâatin bâzı temel kavram ve meselelerine ilişkin görüş ve değerlendirmeleri tezimizin temel referans çerçevesini teşkîl edecektir. Kur'ân tarihi ve ilimlerine dair iki ciltlik bir eser olan “*el-Medhal*” günümüze ulaşabilmiş olsaydı, sahasında çokça başvurulmuş bir eser

⁴⁶ bk. Kevserî, Muhammed Zâhid, *Makalat*, trc. Bekir Karadağ, Eyyüp Tuncer (İstanbul: Tahkik Yayınları, 2023.)

⁴⁷ bk. Murat Kaan Kıvılcım, *Kader Meselesinde Hatalı Görüşlerin Tashîhi*, (İstanbul: Tahkik Yayınları, 2022.)

olabileceğini tahmin etmek güç değildir. Eldeki bilgilere göre söz konusu kitabı, büyük ihtimalle Kevserî'nin Akçakoca'da geçirdiği deniz kazasında kaybolan eserler arasındaydı. Mushaf tarihi, Kur'ân'ın cem'i, istinsahı, rivayet ve dirâyet tefsirlerinde, müfessirlerin tercih ettiği alana göre uyması gereken ölçü ve metotlar ile ilgili bilgilendirmelerin yer aldığı bir eser olan “el-Medhal”, Kevserî'nin en önemli çalışmalarından biri olarak değerlendirilebilir.

2.1.5 Kevserî Hakkında Bâzı Çağdaş Âlimlerin Görüşleri

2.1.5.1 Şeyh Muhammed Yusuf el-Bennûrî

Şeyh Bennûrî, “*Makâlâtü'l-Kevserî*” adlı eserin başında uzun bir yazı kaleme almıştır. Kevserî'nin nasıl bir âlim olduğunu ifade etmek için İbn Sa'd'ın tabakâtında yer alan Kûfeli büyük bir tâbiûn olan Mesrûk'a isnâd edilen rivayeti örnek olarak vermiştir. Mesrûk, İbn Mes'ûd hakkında şu ifadeleri kullanmıştır; “*Resulullah'ın ashâbı ile bulundum. Onları adeta küçük bir su kaynağı gibi olduğunu anladım. Kaynak vardır bir kişiye yeter; kaynak vardır iki kişiye yeter, kaynak vardır on kişiye yeter. Öyle kaynaklar da vardır ki eğer bütün yeryüzü insanları ondan içecek olsa hepsine yeterdi. İşte Abdullah b. Mes'ûd'u böyle bir kaynak olarak gördüm.*”⁴⁸ Bennûrî, vermiş olduğu bu örneğin kendi dönemindeki karşılığı olarak Zâhid el-Kevserî'yi göstermektedir.⁴⁹

Bennûrî'ye göre Kevserî, “yaşadığı dönemde bu meziyetlerini en açık şekilde yansıtan, geniş bir ilmî bir kapasite, müthiş ihâta kudreti ve dakik muhakemeyi kendisinde toplayan, müthiş bir hafıza ve hayret edilecek şekilde hazır cevap olan, muhtelif fer'iyyatı ve bölümleri ile rivayet ilimlerini, farklı hedef ve maksatlarıyla dirâyet ilimlerini kendisinde toplamış, bunun yanında tevâzu, kanâat, verâ ve takvâ sahibi, çektiği sıkıntılar karşısında sabırlı, yeryüzünün dört bir yanında bulunan nâdir yazma eserler konusunda geniş bilgisi olan ve bunun yanında dînin sınırlarının korunmasında gayretli, ümmet içinde hakikatin ortaya konulmasında yüz akı idi.”⁵⁰ “Bütün hasetçilere rağmen kalpler onun fazilet ve asâletini, ilminin genişliğini ve bilgisini ikrâr ettiğini, ümmetin her asırda ilminin güzelliğiyle süslenerek yetişmiş seçkin ve mümtaz şahsiyetlerle iftihar etmiş olduğunu ve uzun dönemlerden sonra Allâh'ın Türk beldelerine lütfettiği biri olduğunu beyân etmiştir.”⁵¹

⁴⁸ Kevserî, *Makâlât*, 3.

⁴⁹ Kevserî, *Makâlât*, 3.

⁵⁰ Kevserî, *Makâlât*, 3-4.

⁵¹ Kevserî, *Makâlât*, 4.

2.1.5.2 Şeyh Muhammed Ebû Zehrâ

Ebû Zehrâ; Kevserî'yi, "Âlimler Peygamberlerin vârisleridir" hadîsinin kendisinde tahakkuk ettiği bir âlim olarak değerlendirir. Ayrıca onun bu mirası iftihar ve insanlara karşı bir kibir vesilesi olarak değil; İslâm'ın îlânı, İslâmî gerçeklerin açıklanması ve dînin sâfiyetine karıştırılan vehimleri izale etmek adına yapılan bir cihâd olarak gördüğünü ifade eder.⁵²

Nitekim Ebû Zehrâ'ya göre Kevserî; yeni bir mezhep benimseyen, daha önce bilinmeyen yeni şeylere çağıran ve günümüzde insanların tecdid yanlısı diye adlandırdığı kimselerden olmayıp, bilakis bunlardan hoşlanmayan imamlara uyan, bid'at uyduranlardan da beri olan bir İslâm âlimidir.⁵³

Ebû Zehrâ, Kevserî'nin büyük bir ilim adamı olduğuna vurgu yaparak onun küçük bir risaleyi dahî üzerine yazdığı ta'liklerle okunmaya değer bir kitap haline getirdiğini, Arapça'ya hakimiyetinin üst düzey olması sebebiyle onun Türk olduğunun dahî fark edilemeyecek derecede olduğunu, dahası zâit şekilde Arapça'yı kullandığını aktarmıştır.⁵⁴

2.1.5.3 Şeyh Muhammed İsmâîl Abdurabbinnabî

Şeyh Muhammed'e göre Kevserî, Dünya çapında bir âlim olup, keskin nazarlı bir araştırmacı, geniş ufuklu muhakkik, ilimde derinlik sahibi olan, hayatında hiç mağlup edilmemiş münazaracı ve dahî fikir adamı, Allâh'ın sapık fırkalara mensup kimselerin ve mülhidlerin boynuna çekilmiş kılıcıydı.⁵⁵

Kevserî; kendisine karmaşık bir mesele sorulduğunda, ilgili ilmin usûl ve furû'undan hareketle mevzûbahis meselenin bütün gizli yönlerini ortaya çıkarıp açıklayan, izâha muhtaç yönlerini vuzûha kavuşturan, açıklamalarını serdettiği güçlü delillerle destekleyen, etkileyici takrîr ve belağâtı ile orada bulunanların beğenisini cezbeden bir âlimdi.⁵⁶

2.1.6 Kevserî'nin Dinde Reform Düşüncesi Hakkında Tutumu

Kevserî'nin yaşadığı devrin, birçok açıdan problemler barındırdığı, ilmî ve siyasî çalkantılar sebebiyle ortaya çıkan sorunların toplumun her kesimine sirâyet ettiği bir dönem olduğu söylenebilir. Nitekim bu sorunlar çeşitli fikir akımlarının da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dinde reform/yenilenme düşüncesi olarak

⁵² Kevserî, *Makâlât*, 13.

⁵³ Kevserî, *Makâlât*, 13-14.

⁵⁴ Kevserî, *Makâlât*, 14-15.

⁵⁵ Kevserî, *Makâlât*, 20.

⁵⁶ Kevserî, *Makâlât*, 20-21.

bilinen hareket de bu dönemin önemli düşünce sistemlerinden biri olmuştur. Kevserî batıdan gelen oryantalizm tehlikesiyle beraber, İslâm coğrafyasını etkileyen reform hareketine karşı da genel mânâda olumsuz bir tutum sergilemiştir. Nitekim Kevserî'nin fikirlerinin oluşmasında ana hareket noktası olarak ümmetin birliği ve beraberliğinin sağlanması fikri önceliklidir. Kevserî, İslam dininde reform yanlısı olan kimselerin İslâm Tarihi ve Kilise Tarihi hakkında bilgi sahibi olmadığını, bu nedenle dinde yenilenmenin gerekliliğini savunanların İslâm hakkında olumlu düşünceleri olmayan kimselere yakınlaşmak istemekte olduklarını belirtmiştir.⁵⁷ Kevserî, reformun meşrûiyeti için ortaya atılan şu önermeleri de eleştirir. Bunlar: “Siyaset-i şer’iyye Allâh Teâlâ’nın hikmetini bilmektir, dört imam ile sınırlandırılmaz.”, “Rasûlullah ehl-i kitap ile muvâfakâtı isterdi.”, “Zamana uymak gerekir.”, “Ahkâm örf üzerine bina edilmiştir.”, “Muâmelâtın esâsı maslahattır.” gibi önermelerdir. Kevserî’ye göre bu söylemler arkasından gelecek daha büyük değişim istekleri için bir hazırlıktır.⁵⁸ Kevserî, dinde yenilenme düşüncesine dayanarak nasların değiştirilmesine ya da tamamen iptal edilmesine karşı çıkmıştır. Yüce Allâh’ın indirdiği kanunların insanlar için her zaman yeterli olacağını, insanoğlunun ortaya çıkardığı kanunların ise toplumun yararını korumasının imkânsız olduğunu ve bu sebeple İslâm hüküm ve kâidelerini İslâm dışı kanunlara yakınlaştırmamanın akılsızca bir davranış olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹

Bu aşamada; dinde reform vb. akımlara karşı duruşunun, ümmetin birliğini pekiştirmek, ehl-i sünnet çizgisinin dışına düşmemek adına göstermiş olduğu özel gayretinin ve bu çerçevede serdettiği görüş ve fikirlerinin yaşadığı dönem ve yüzyılda öne sürülen bâzı tezlerin perspektifinden bir analize tabi tutulmasının Kevserî’nin özgün görüş ve düşüncelerinin keyfiyet ve niteliğinin tespiti açısından husûsî önem arz ettiği ifade edilmelidir.

2.1.7 Kevserî’nin Yaşadığı Dönemde Oryantalistlerin Kur’ân Merkezli Çalışmalarına Bakışı

Oryantalizm kısaca Batı medeniyeti içerisinde yetişmiş olan birinin Doğu medeniyeti hakkında sanat, bilim, tarih ve din gibi alanlarda çalışmalar yapıp bunlar hakkında yorum ve yargı üretmesidir. Yaklaşık bin yıllık bir geçmişe sahip olan bu

⁵⁷ Kevserî, *Makâlât*, 99, 114., Kevserî’nin bu beyânı yaşadığı dönem ve bulunduğu coğrafyaya yakınlığı sebebiyle Cemaleddin Afgânî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza gibi Mısır’da yükselen menâr ekolüne yönelik olma ihtimâli kuvvetle muhtemeldir. Fakat Kevserî’nin eserlerinde bu isimler hakkında açıkça ifadelerine rastlanmamaktadır.

⁵⁸ Kevserî, *Makâlât*, 237.

⁵⁹ Kevserî, *Makâlât*, 96.

kurumsal yapı, 19. ve 20. yüzyıla kadar siyer, tefsir, hadis, Arapça gibi alanlarda çalışmalar yapmış, Kur'ân özelinde ise metin ve tarih merkezli önemli bilimsel çalışmaların yanı sıra çeşitli dillere tercüme faaliyetleri de yürütmüşlerdir. Oryantalistler 19. Yüzyıl sonrasında Kur'ân'ın metinleşme süreci, vahyin yazılması ve kırâatler konusunda ciddi çalışmalar ortaya koymuşlardır. Müsteşriklerin Kur'ân'ın tahrif edildiğini ispat maksadıyla ortaya attığı görüşlerin gerekçelendirilmeye çalışıldığı kaynakların başında Arap yazısı ve kırâatler gelmektedir. Dahası; vahyin Allâh tarafından indirilmediği, dolayısıyla Kur'ân'ın Muhammed tarafından yazıldığı, kırâat ihtilaflarının Muhammed'in arapçasının düzeyi ve Arap yazısının yetersizliği sebebiyle ortaya çıktığı, dolayısıyla kırâatlerin meşrûiyetinin kırâat imamlarının tercihlerinden öte bir asla isnat etmediği gibi vb. tezlerin, klasik oryantalizmin temellendirilmeye özel çaba sarfettiği temel kabulleri olduğu bilinen bir husustur.

Oryantalistlerin görüşleri ve çalışmaları hakkında Kevserî; “Son zamanlarda Batılı müsteşriklerin kadîm İslâm ulemasının Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân ilimleriyle alakalı kırâat kitapları, Resmû'l-Kur'ân, şâz kırâatler ve tabakât alanındaki eserlerini neşretmeye özel bir önem gösterdiklerini görüyoruz. Hatta bu doğrultudaki mesaîleri kadîm ulemanın hadis, fıkıh, lügat ve şark dünyasına dair kaleme aldıkları çalışmalara kadar varmaktadır. Her ne kadar yalan, hile ve aldatmaca ile bu faaliyetlerine objektif ilmî araştırma görüntüsü verseler de bu müsteşrik gurubun amacı gün gibi âşikârdır.”⁶⁰ diyerek bu durumdan bîhaber olmadığını ifade etmiştir.

Tezin sınırlılığı gereği Kur'ân ve kırâatler konusunda müsteşriklerin bütün görüşlerine teferruatıyla yer vermek imkânı olmadığından çalışmanın bundan sonraki kısımlarında önceki satırlarda genel tutumuna atıf yapılan Kevserî'nin tartışma konusu yapıp belli cevaplar ve eleştiriler yönelttiği oryantalistik tezler konu edilecektir. Ancak ilgili alt başlıklara geçmeden Kevserî'nin yaşadığı dönemde oryantalizmin Kur'ân Tarihi ve kırâatlere özgü bakış açısının genel hatlarını yansıtacak bâzı önemli iddiâlarına da dikkat çekmek yerinde olacaktır.

Oryantalistik çalışmalara bakıldığında Kur'ân'ın kaynağı, Hz. Muhammed'in peygamber olup olmadığı vb. hususlarda kimi görüş ayrılıklarının olduğunu görmek mümkündür. Ne var ki mevzûbahis görüş farkı Kur'ân'ın kaynağının ilahî

⁶⁰ Kevserî, *Makâlât*, 35.

bir otoriteye dayanmadığı noktasında yerini bir ittifaka bırakır. Kur'ân'ın kaynağı konusunda söz gelimi Nöldeke (1836-1930); Muhammed'e inen âyetlerin bâzı kaynakları olduğunu iddia etmektedir. Yazar, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e indirilen vahyin esas kaynağının Yahudilik olduğunu, Hıristiyanlığın etkisinin ise çok daha düşük seviyede kaldığını iddia etmektedir.⁶¹ Bir diğer önemli şarkiyatçı Arthur Jeffery (1892-1959); Kur'ân-ı Kerîm'i Muhammed'in oluşturmuş olduğu bir kitap olarak görmüş ve ilk kelimesinden son kelimesine kadar bizzat onun karakterini yansıttığını vurgulamıştır.⁶²

Kırâatler konusunda sonraki çalışmalara güçlü bir biçimde tesir etmiş önemli, önemli olduğu kadar da negatif görüşlerden biri olan yahudi asıllı Macar şarkiyatçı Ignaz Goldziher (1850-1921) tarafından ortaya konulmuştur. “*İslam Tefsir Ekolleri*” adıyla Türkçeye tercüme edilen eserin hemen başında; “Dinî toplulukların tam bir teslîmiyetle kabul edip indirilmiş ya da vahyedilmiş metin olarak îman ettiği hiçbir kitap yoktur ki, metinlerinin ilk şekliyle daha sonraki asırlarda aldığı şekiller arasında birtakım değişim ve dönüşümler, farklılaşmalar yaşanmamış olsun. Tıpkı Kur'ân metninde olduğu gibi.”⁶³ ifadeleriyle Kur'ân metninin sübûtunun tartışmalı olduğunu ve bunun sebebi olarak kırâat farklılıklarının ön plana koymaktadır. Goldziher'e göre kırâat farklılıklarının temelinde ise harekesiz ve noktasız olarak imlâ edilen Arap yazısı vardır.⁶⁴ Çünkü harekenin veya noktanın sayısı ve konumu ses farklılığı ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla Goldziher'e göre kırâatlerin ortaya çıkmasının birincil sebebi harekesiz ve noktasız olarak yazılmış Kur'ân metnidir.⁶⁵ Fakat Arap yazısının özelliği kırâatlerdeki farklılaşmayı değil, bilakis istinsah faaliyetleri esnasında sahih kırâatlerin korunması ve okunması için bir kolaylık oluşturmaktaydı. Oryantalist düşünce sisteminin Kur'ân ve kırâatlere yönelik yaklaşımı bilginin kaynağının doğruluğu değil, bilakis içerisinde kasıtlı bir niyet barındırdığı söylenebilir. Nitekim Rudi Paret, (1901-1983) oryantalistleri Kur'ân ile ilgili çalışmalara sürükleyen temel etkenin Hz. Osman öncesi ve elimizde bulunan Kur'ân arasında farklılık bulma arzusu

⁶¹ Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorâns* (Hamburg: Dieterichsche Buchhandlung, 1860), 6-7.

⁶² Arthur Jeffery, *Qur'an as Scripture*, (New York: Russel F. Moore Co, 1952.), 1.

⁶³ Ignaz Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 19.

⁶⁴ Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, 23.

⁶⁵ Ignaz, Goldziher, *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî*, çev. Abdulhalim en-Neccar (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1955), 9

olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Ayrıca Paret; bu amaç uğruna uzun çalışmalar yapan oryantalistlerin bilimsel açıdan kayda değer bir kuşku üretememiş olmaları sebebiyle bu sevdadan vazgeçilmesini ve Kur’ân’ın içeriğine yönelinmesi gerektiğini savunmaktadır.⁶⁷

⁶⁶ Recep Koyuncu – İdris Yiğit, “Oryantalist Bakış Açısına Göre Kırâatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher Örneği”, *Dînî Araştırmalar Dergisi* 22/2 (2022), 568.

⁶⁷ Nuriye Özsoy, *Der Islam Dergisinde Yayımlanan 112. el-İhlâs Suresiyle İlgili Makaleler Örneğinde Oryantalistik Kur’an Çalışmalarının Değerlendirilmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, 2010.), 32.

3. İKİNCİ BÖLÜM

KEVSERÎ'NİN KUR'ÂN'IN MUSHAFİLAŞMA SÜRECİ VE KIRÂAT İLMİNİN BÂZİ TEMEL MESELELERİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMI

Çalışmamızın birinci bölümünde İmam Kevserî'nin hayatı, eserleri hakkında mâlumatlar verilmeye gayret edilmişti. İkinci bölümde ise birçok alanda ilmî yetkinliğine sahip olan Kevserî'nin kırâat ilmi içerisinde yer alan konular hakkındaki beyanları üzerinden hareket ederek “Mushaf Tarihi” ve “Yedi Harf” bağlamında Kırâat ilmi hakkındaki değerlendirmelerini serdetmeye ve analiz etmeye gayret edeceğiz. Kevserî'nin kırâat ilmi içerisinde yer alan mevzûlar hakkındaki görüşlerine geçmeden evvel bu konular hakkında genel bilgileri bir çerçeve çizmek adına kısaca ele almanın yararlı olacağı kanâatindeyiz.

3.1 Mushaf Tarihi

Tarihsel süreçte Kur'ân-ı Kerîm'in nasıl indirilmiş olduğu bilgisi önemli bir konudur. Bu hususta İslâm âlimlerinin çoğunluğunun kabul ettiği görüş Kur'ân'ın Levh-i Mahfûz'dan bir bütün olarak Beytü'l-İzze'ye, buradan da farklı zaman dilimlerinde Hz. Peygamber (s.a.s.)'e indirildiğini ön görürken, diğer görüş ise Kur'ân-ı Kerîm'in Levh-i Mahfûz'dan parça parça olarak yirmi üç yıllık zaman diliminde tenzîl buyurulduğunu dile getirir.⁶⁸ Kur'ân'ın indirilme sürecine dair bilginin yanında, vahyin dünya hayatında nasıl muhâfaza edildiği de önem arz etmektedir. Tarihsel süreçte Kur'ân-ı Kerîm'den önce indirilen mukaddes kitaplar zaman içerisinde insanlar tarafından tahrif edilmiştir. Nitekim bu gerçeğe vâkıf kılınan Rasûlullâh, erken dönem inzâl olunan âyetlerin yönlendirmesiyle beraber, vahyin korunması noktasında gerekli önlemleri almıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahâbe, sadece vahye muhatap olmayı değil, ilk vahyin gelişinden itibaren bilinçli ve sistemli bir şekilde indirilmiş olan âyetleri hıfz ve kitâbet yoluyla korumuş, son vahye kadar da bu disiplinden ayrılmamıştır. Nitekim tarihsel sürece baktığımızda bu ciddiyet, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefâtından sonra da devam etmiştir.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâl et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1972), 1, 228.

3.1.1 Hz. Peygamber Dönemi Kur'ân'ın Ta'lim ve Muhâfazası

Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde Kur'ân'ın talimi, vahyin iniş şekline paralel olarak aynı düsturla gerçekleşmiştir. Vahyin parça parça inmesi hem öğrenmeyi hem de ezberlemeyi kolay hale getirmiştir. Cebrâîl (a.s.) vâsıtasıyla, inen âyetler ilk olarak Peygamber (s.a.s.) tarafından öğrenilmekteydi. Mekke dönemindeki sıkıntılı süreçlerde gizli olarak Erkâm b. Ebu'l-Erkâm'ın evinde başlayan Kur'ân ta'lîminin, hicretle beraber Mescid-i Nebevî'de kurumsallaştığı söylenebilir.⁶⁹ Vahyin kontrolünde müşafehe ve sema usûlü üzere inşa edilen bu talîm sürecinin ilk talebesi de doğal olarak Rasûlullâh olmuştur. Bu noktada İnzâl edilen âyetler ilk olarak Peygamber tarafından ezberlenmiş ve bizzat O'nun aracılığıyla inzâl edildikleri şekliyle de sahâbeye öğretilmiştir.

3.1.2 Vahyin Ezber Usûlüyle/Sâdırlarda Muhâfazası

Yukarıda, İslâmiyetten önce gelmiş dinlere ait kutsal kitapların, o dine mensup kimseler tarafından tahrif edildiğine dâir bilgiler verilmişti. Bu tarihsel bilgiye sahip olan Rasûlullâh ve sahâbenin, böyle bir hâdisenin tekrardan yaşanmaması için Kur'ân'ın muhâfazası hususunda özel bir gayret içinde olmaları vâkıya mutabık olduğu kadar beklenen de bir durum olarak değerlendirilebilir. Nitekim sürecin bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.)'in murâkabesinde ezber, yazıya geçirme ve mukabele metotları uygulanarak devam ettirilmiş olması bu özel gayretin bilinçli ve istikrarlı bir faaâliyet olduğunun göstergesi olarak okunabilir.

Özellikle Rasûlullâh (s.a.s.)'in bulunduğu çevrenin ümmî⁷⁰ olarak vasıflandırılmasının ana zemininde tamamen berrak bir zihne ve üst düzey söz söyleme sanatına sahip bir toplumdan bahsedilebilir. Nitekim Kevserî, İslâm'ın doğuşundan itibaren sahâbenin ve ümmetin Kur'ân'la uzaktan yakından alâkası olan her şeyi ezberleme, mütalaa ve tedvîn etmede diğer ümmetleri geride bıraktığından bahsetmiştir.⁷¹

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Kur'ân tâliminin başlangıcı, âyetleri tilâveti esnasında peygamberlik vazifesinin bir örneğini teşkîl eden kendine has bir uslûp ile gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu noktada Kur'ân'ın anlaşılmasını ve tefekkür edilmesini amaç edinen bir uslûp ile tilâveti gerçekleştiren Nebî, tertîl, tecvîd, vakf

⁶⁹Bilal Atik, "Kur'ân Öğretiminde Ta'lim Usûlünün Yeri ve Önemi", *Dergiabant*, 9/2 (Kasım 2021), 676.

⁷⁰Dücan Cündioğlu, *Kur'ân'ı Anlamanın Anlamı* (İstanbul: Tibyân Yayınları, 1995.), 117. Cündioğlu, Ümmiliği okuma yazma bilmeyenler olarak değil, tam olarak yazısız bir toplum (without writing society) olarak değerlendirmektedir.

⁷¹Kevserî, *Makâlât*, 23.

ve ibtidâ gibi Kur'ân tilâvetiyle ilgili her türlü uygulama ve kural başta olmak üzere, Kur'ân-ı Kerîm'i kırâat ediyordu.⁷²

Ezber usûlünün, vahyin muhâfazası sürecinde uygulanan en sağlam tekniklerden biri olduğunu söylememiz mümkündür. Ezber usûlü ile Kur'ân-ı Kerîm'e hatâların girmesi ihtimâlî ciddi olarak engellenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) inen vahiyleri önce kendisi hıfzeder, sonrasında da sahâbenin ezberlemesi için hem namazlarda hem de farklı ortam ve zamanlarda tertîl usûlü üzere tekrâren tilâvet ederdi. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s.)'in her sene o seneye kadar inzâl olan âyetleri Cebrâîl'e arz ettiğine dair kayıtlar⁷³ metnin sâdırlarda cem' ve hıfzedilme sürecinin vahyin kontrolünde ilerleyen bir süreç olduğunun delîli olarak değerlendirilebilir. Binaenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s.), Cebrâîl vâsıtasıyla kendisine öğretilen tilâveti, aynı yöntemle sahâbeye aktarmış, âyetleri farklı ortam ve zamanlarda erkek ve kadın sahâbilere ayrı ayrı arz ve semâ usûlüyle öğretmiştir.⁷⁴ Nitekim Kur'ân tâlimi hakkında Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)'un, "Vallâhi Rasûlullâh'ın ağzından yetmiş küsur sûreyi ezberlemişimdir".⁷⁵ Câbir b. Abdullah (ö. 78/697)'ın, "Rasûlullâh bize Kur'ân'ı öğretir gibi istihâreyi öğretti".⁷⁶ şeklindeki ifadeleri bizlere Rasûlullâh'ın Kur'ân ta'limi husûsunda ortaya koymuş olduğu gayretin nicelik ve niteliği hakkında yeterince veri sunmaktadır.

Bu meyanda Kevserî'nin; ümmet içerisinde büyük, küçük, genç, yaşlı fark etmeksizin şehir ve köylerde ezber usûlü sayesinde asırlar boyunca Kur'ân'ın muhâfaza edildiğini, merkezlerden uzak yerlerde onu okuyan kişinin, kelime veya harfte dahî yanlış olsa, yaptığı yanlış düzeltip doğrusunu öğretebilecek birilerinin mutlaka bulunduğu dair husûsî tespitlerine dikkat çekmek önem arz etmektedir.⁷⁷

Günümüzde ezber metodunun değerlendirilmesi ilk bakışta basit ve güvenilir olarak kabul edilemeyebilir. Fakat vahyin indiği çevrenin durumuna

⁷² Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'limi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 21.

⁷³ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l- 'irfan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zumrâlî (Beyrut: Daru'l-fikr, 1988), 1, 240-241.

⁷⁴ Abdülhekîm Ağırbaş, *Hz. Peygamber Döneminde Kur'ân/Kırâat Eğitim-Öğretimi*, DarüHadis İslamî Araştırmalar Dergisi, 1 (Aralık, 2021), 90., Semâ ve Arz hakkında bk. Atik, Bilal, *Kur'ân Öğretiminde Tâ'lim Usûlünün Yeri ve Önemi*, 675-677.

⁷⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992), 1, 60.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 1, İkâmetü's-Salah, 440.

⁷⁷ Kevserî, *Makâlât*, 23.

bakıldığında ezber metodunun yazıdan çok daha güvenilir olduğunu söylememiz mümkündür. Ayrıca vahyin parça parça inzâlî, hafızası bu denli üst düzey olan bir topluluk için âyetlerin ezberlenmesini çok daha kolay hale getirmiştir. İnzâl olan âyetler, Hz. Peygamber'in devamlı olarak okuması ve sahâbenin sabah akşam Rasûlullâh'a âyetleri arz etmesiyle beraber oldukça sağlam bir şekilde sâdırlarda cem' ve muhâfaza edilmiştir.⁷⁸ Kevserî'nin; Peygamberimizin teşvikiyle birlikte, Mescid-i Nebî'de Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen ve karşılıklı okuyanların seslerinin arı vızıltısını andırdığına dair atıflarının Kur'ân'ı cem' ve hıfz tâliminin canlılığına ve istikrârına dikkat çeken bir vurgu niteliği taşıdığı söylenebilir.⁷⁹

3.1.3 Sahâbenin Kur'ân'ın Muhâfazası Hususundaki Gayretleri

İmam Kevserî, Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'in inen her âyetinden sonra onu ezberlemeye ve ezberletmeye büyük önem verdiğini, sahâbeyi devamlı olarak bu hususta teşvîk ettiğini, özellikle tadrîci olarak inen âyetler sayesinde ezberlenmesi ve ahkâmının öğrenilmesinin kolaylaştığını ifade etmiştir.⁸⁰

Kevserî, Rasûlullâh'ın Mus'ab b. Umeyr'i hicretten önce Medine'ye Evs ve Hazrec kabîlelerine Kur'ân öğretmesi için gönderdiği, onun da Dârû'l-Kurrâ'ya yerleşerek Medîne halkına Kur'ân öğrettiğini ve hicretten sonra Mescid-i Nebî'de oluşan suffenin ilk temellerinin atıldığını belirtmiştir.⁸¹

Sahâbenin Kur'ân-ı Kerîm'in muhâfazası hususunda İsmail Karaçam; ashâbın Kur'ân'ı öğrenmek ve mümkün olduğu kadarıyla ezberlemek için çok büyük gayretleri olduğu hakikatiyle birlikte, onların birbirlerine olan üstünlükleri, Kur'ân-ı Kerîm'e olan liyâkatleriyle ölçülürdü⁸² demiştir.

Kevserî, Suffede yetişen sahâbîlerle birlikte Medîne'nin kurrâ ile dolup taşıdığını, Hz. Peygamber'in bu kurrâdan bâzılarını yeni Müslüman olan bölgelere İslâm'ı ve Kur'ân'ı öğretmeleri için gönderdiğinden bahsetmiştir.⁸³

Kevserî, hâfız sahâbîlerin sayısının çok fazla olduğunu, sadece Bi'rîmaûne olayında yetmiş kadar hâfızın şehit edildiğinden bahsederek, sahâbenin bu olaydan sonra Kur'ân ezberi hususunda verdiği önem artmıştır diyerek yaşanan hâdisenin vahâmetine rağmen sahâbenin konuya verdiği öneme dikkat çekmiştir.⁸⁴

⁷⁸ Kevserî, *Makâlât*, 24.

⁷⁹ Kevserî, *Makâlât*, 24.

⁸⁰ Kevserî, *Makâlât*, 23-24.

⁸¹ Kevserî, *Makâlât*, 36.

⁸² Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, 145.

⁸³ Kevserî, *Makâlât*, 24-25.

⁸⁴ Kevserî, *Makâlât*, 25.

Kevserî, sahâbenin Kur'ân-ı Kerîm'i âyet âyet ezberlemeyi âdet edindiğini, bâzı sahâbîlerin inen bütün vahiyleri ezberlerken bâzılarının ise birbirlerinden farklı sûreleri ezberlemek şeklinde bir yöntem izlediklerini belirtir. Bu meyanda Kevserî'nin, bu yöntemin her sahâbenin gücü ve istidâdına göre Kur'ândan payına düşeni aldığı bir sisteme temel teşkil ettiğine bu sayede kısmen de olsa ezberleyerek sadırlarında Kur'ân'ı muhafaza edenlerin sayısının artmasına müsait bir tâ'lim ortamının hazırlandığına yönelik tespitleri dikkat çekicidir. Keza konu dahilinde ezberlemeyi teşvik ve teysir amaçlı yazılı nüshaların da elden ele dolaştığı bilgisine yapılan atıf ise bu sürecin belli bir disiplin ve kurumsal mantık dahilinde idâme ettirildiğini göstermesi açısından kayda değer görünmektedir.⁸⁵

Nitekim son dönem önemli Kur'ân tarihi uzmanlarından Muhammed Hamidullah (ö. 2002)'ın şu değerlendirmeleri de biraz önceki tespitleri destekler mahiyettedir. Hamidullah; "Hz. Peygamber namazlarında okuyabilmek için, Kur'ân-ı Kerîm'in ezberlenmesi konusunda ısrar ediyordu. Bunun için de bütün metni ezbere bilmek mecbûri idi. Bâzıları, sûrelerin bir bölümü, diğerleri ise başkalarını ezberliyor, bir kısmı ise sûrelerin hepsini ezberliyordu. Hz. Peygamber, uyguladığı bu çiftli sistemle Kur'ân'ın bir bütün halinde muhâfazasını temin etmek istemişti. Yazarken yapılan hatalar ezber vasıtasıyla, hafızada unutulınlarsa yazılı metne müracaat vasıtasıyla düzeltilebilirdi."⁸⁶

Kevserî, Hz. Peygamber'in vahyin ilk inzâl sürecinde hassasiyetle uygulamış olduğu bu eğitim metodunu sahâbenin de aynı şekilde büyük bir özveri ile devam ettirdiği, sahâbenin büyüklerinden bir gurubun Rasûlullâh'ın emri doğrultusunda Medîne'de halka Kur'ân öğretmek için kendilerini bu işe adanmış olduklarını ve zamanla Medîne'nin kurrâ ile dolup taşıdığını, Muâz b. Cebel (ö. 18/609) ve sonrasında İbn Abbâs (ö. 68/687-88)'ın da Mekke'de Kur'ân ve Kur'ân ilimleri öğretimi konusunda muazzam bir hizmeti yerine getirdiklerini ifade etmiştir.⁸⁷

Kevserî'nin konu dâhilinde; Kûfe'de Kur'ân ve Kur'ân ilimlerini bizzat İbn Mes'ûd ve onun öğrencilerinden öğrenmiş olanların sayısının dört bin civarı olduğuna, kezâ Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63)'nin aynı çalışmayı Basra'da gerçekleştirdiğine, Ebü'd-Derdâ'nın Dımaşk Camiinde her gün güneşin

⁸⁵ Kevserî, *Makâlât*, 25.

⁸⁶ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, trc. Abdülazîz Hatip-Mahmud Kanık, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 45-46.

⁸⁷ Kevserî, *Makâlât*, 37.

doğuşundan öğlen vaktine kadar öğrencilerini onar kişilik guruplara ayırıp her gurubun başına onlara Kur'ân öğretmesi için iyi yetişmiş bir öğrencisini görevlendirmiş olsa da sürekli kontrol sûretiyle sürece bizzat nezâret ettiği yönündeki bilgilere dair atıfları sahâbe döneminde de Kur'ân tâliminin hususiyetle devam ettirildiğine dair vurgular olarak değerlendirilebilir. Bu bilgilerden hareketle döneme özgü Kur'ân tâlimi sürecinin zaman ve mekân sınırlarını aşmış sistematik bir tadrîs faâliyetine dönüştüğünü tespit etmek mümkündür.⁸⁸

Kevserî'nin; sahâbe döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in çok okunup dinlemesi, sesli namazlarda özellikle de sabah namazlarında seb'u't-tivâlin okunması, Hz. Osman ve Temîm ed-Dâri (ö. 40/661) gibi birkaç rekât olarak kıldıkları namazlarında dahî Kur'ân'ı hatmettikleri ve mümtâz isimlere yönelik oluşan özel ilgi vb. vesîleler aracılığı ile halk arasında da Kur'ân'ı ezberlemiş olanların yanılması halinde hatayı fark edip düzeltebilecek yetkinlikte bir kitlenin yetiştiğine, bu uygulamanın tabîin ve selef-i sâlihîn dönemlerinde de sürdürüldüğüne dair değerlendirmeleri ise mevzubahis tâ'lim ve hıfz sürecinin nesiller üstü özelliğine dikkat çekmesi açısından önemli tespitler olarak kayda geçirilmelidir.⁸⁹

3.1.4 Vahyin Yazılması Sûretiyle/Satırlarda Muhâfazası

Hz. Peygamber âyetlerin muhâfazası için ezber metodunun yeterli olmayacağını düşünerek, inzâl edilen vahiylerin yazıyla kaydedilmesini de istemiştir. Bu meyanda eldeki verilerden hareketle vahyin yazılmaya başlandığı tarihi tam olarak tespit edebilmek henüz imkân dâhilinde değilse de Muhammed Hamidullah gibi önemli isimlerin belli bilgilerden hareketle yaptıkları tespitler dâhilinde Kur'ân'ın yazıyla tescîl tarihini en azından nübüvvetin beşinci yılına kadar geri götürmek mümkün görünmektedir.⁹⁰ Bu görev için okur-yazar olan sahâbeden bir kısmına vahiy katipliği vazîfesi verilmiştir. Hz. Peygamber, kimi zaman küçük bir âyet, kimi zaman bir sûre gelse dahî o an çevresinde hazır bulunan vahiy kâtiplerine ilgili âyetleri yazdırmıştır.

Vahiy kâtiplerinin kaç kişiden oluştuğu husûsunda kaynaklarda farklı sayılar verilmiştir. İslâm Tarihi alanında çalışmalar yapan bâzı âlimler “‘Rasûlullâh (s.a.s.)’ın Kâtipleri” başlığı altında sahâbeyi zikrederken,⁹¹ Kur'ân Tarihi alanında

⁸⁸ Kevserî, *Makâlât*, 37.

⁸⁹ Kevserî, *Makâlât*, 25.

⁹⁰ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 41.

⁹¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el Kurtûbî, *Cevâmîü's-Sîre*, thk. İhsan Abbas-Nasîruddîn el-Esed-Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Dâru'l-Maârif 1950), 26-27.

çalışma yapan âlimler ise bu bilgiyi özelleştirerek “Rasûlullâh’ın Vahiy Kâtipleri” şeklinde vahye izâfe ederek başlıklandırmış olmaları dikkat çekmektedir.⁹² Bu ayrım bizi Hz. Peygamber’in kâtipleri arasında görev farklılıkları olduğu düşüncesine sevk edebilir. Bu çerçevede Kur’ân yazımı için görevli olanların yanı sıra resmi işler için hususi görevlendirilmiş isimlerin/kimselerin olması da mümkün gözükmektedir. Hamidullah, vahiy kâtipliği işinde devamlı veyahut belli vakitlerde bu görevi yürüten kırk üç sahâbenin olduğunu, bunlardan bâzılarının hususi olarak yeni nâzil olan Kur’ân âyetlerinin yazılmasında görevlendirildiğini, bâzılarının resmî mektup müsveddelerinin Hz. Peygamber’in onayına sunulmak üzere hazırlanmasında, bir kısmının devlet gelirlerinin hesabının tutulmasında, harp ganîmet ve kazançlarının tespît edilip dağıtımında devlet gelirlerinin hesabının tutulmasında, bâzılarının muhâberatla bâzılarının da mahsullerin tescîli ile görevlendirildiklerini belirtir.⁹³ Halebî (ö. 1044/1635) durum ne olursa olsun vahiy kâtiplerinin sayısının, yirmi dört ile kırk üç arasında olduğuna dair genel bir ittifakın olduğunu, Âmirî (ö. 381/992)’ye göre bu sayının yirmi beş, Kurtubî (ö. 671/1273)’ye göre yirmi altı, Nûruddîn eş-Şebrâmellisî (ö. 1087/1676)’ye göre kırk olduğu bahsedilmektedir.⁹⁴ Şerafettin Yaltkaya (ö. 1947)’ya göre kırk üçtür.⁹⁵ Tayyip Okiç (ö. 1977) ise en sahih rivayetler dikkate alındığında vahiy kâtipleri sayısının yirmi dokuz olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ İmam Kevserî Hz. Peygamber’in kırkı aşan vahiy kâtibi olduğunu ve bunlardan vahiy katipliği görevi yürütenlerin sahâbe huzurunda nâzil olan her âyeti yazdıklarını belirtmiştir.⁹⁷ Kevserî, vahiy kâtipliği görevini üstlenenler husûsundan belli bir sayı üzerinde durmamıştır. Kanâatimize göre kâtiplik görevinin çeşitli uzmanlıklara göre ayrılmış olması dönemin kısıtlı imkânlarına rağmen önemli bir ayrıntıdır. Bu hususta sadece vahyin yazılması konusunda uzman olan sahâbenin görevlendirilmiş olması dahî vahyin orijinal yazısının korunması sürecindeki ciddiyeti görmemiz açısından önem arz etmektedir.

⁹² Ebü'l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dîmaşkî eş-Şâfiî, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1996), 27-36

⁹³ Muhammed Hamidullah, *Hemmâm İbn Münebbih'in Sâhîfesi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara: AÜİF Yayınları, 1967), 27.

⁹⁴ Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 95.

⁹⁵ Mehmet Şerâfeddin Yaltkaya, *Tarih-i Kur'ân-ı Kerîm* (İstanbul: Maârif Kütaphanesi, İstanbul, 1914), 17.

⁹⁶ Tayyip Okiç, *Tefsîr ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri* (İstanbul: Nun Yayınevi, 1995), 91.

⁹⁷ Kevserî, *Makâlât*, 24.

Nitekim Kevserî bu konu hakkında, vahiy kâtiplerinin inzâl olan her âyeti sahâbe huzurunda yazdıklarını ve sahâbenin bir kısmının da indirilmiş olan âyetleri kendisi için yazdığı, bir kısmının da yazdırdığını, yazılan âyetleri derhal ezberleyerek sabah akşam Hz. Peygamber’e okuduklarını belirtmiştir.⁹⁸

Kaynaklara göre âyetin indiği esnada çağrılan vahiy kâtipleri, yazma işlemini bitirdiğinde, Peygamber (s.a.s.) yazan kişiye yüksek sesle okumasını emreder, herhangi bir eksiklik, fazlalık veya yanlış olması halinde derhal tashih ederek oluşabilecek olumsuz sonuçların önüne geçerdi.⁹⁹ Bu hususu Zeyd b. Sâbit bize şu sözleriyle aktarmaktadır: “Rasûlullâh bana vahyi yazdırıyor ve bitince de yazdığım vahyi bana okutturuyordu. Eğer herhangi bir yanlış veya eksik bulursa, onu hemen düzelttiriyordu. Ben de ancak ondan sonra kalkıp söz konusu vahyi insanlara bildiriyordum”.¹⁰⁰

Verilerden ve tarihi kayıtlardan hareketle Rasûlullâh’ın, inzâl olan her âyetin muhâfazası için belli bir sistematik dâhilinde hareket ettiği, önce ezber sonrasında da yazıyla tescil şeklinde ikili bir yöntem izlediği açıktır. Bu yöntemle de yazılı metnin ezber ile sâdırlarda muhâfaza edildiği, satırlarda tescîl edilen yazılı belgelerle de Kur’ân âyetlerinin teyîdinin sağlandığı ifade edilebilir.

Hiz. Peygamber’in dâr-ı bekâyâ irtihâline değin bu ikili yöntem özenle sürdürülmüş bu nebevî hassâsiyet sahâbe neslinden itibaren kesintisiz bir biçimde Kur’ân’ın hem ezberlenerek hem de yazıyla tescîl edilerek nesilden nesile bir harfi dahi değişmeksizin aktarılmasını temin eden tarih üstü şifâhi ve kitâbi bir tâlim geleneğine dönüşmüştür.¹⁰¹

Kevserî, Hiz. Peygamber’den itibaren benzer bir muhâfaza gayretinin Kur’ân’ın yazıldığı malzemenin korunması için de gösterildiğini, bu hassâsiyetin gereği mevzûbahis malzemelerin önce Hiz. Peygamber’in hücre-i saâdetinde sonrasında da Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer’in himayelerinde özenle eman altına alındığını belirtir.¹⁰² Kevserî’nin hususen dikkat çektiği bu değerlendirmenin, Kur’ân’ın Hiz. Ebû Bekir döneminde cem’ edilmesini onun kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı vehmi üzerinden okumaya çalışan oryantalist iddianın

⁹⁸ Kevserî, *Makâlât*, 28.

⁹⁹ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, 141.

¹⁰⁰ Ebû’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma’u’z-zevâid ve menba’u’l-fevâid*, (Kahire: Mektebetü’l-Kudûs, 1994), 1, 152.

¹⁰¹ Kevserî, *Makâlât*, 23.

¹⁰² Kevserî, *Makâlât*, 27.

temelden çürütülmesine yönelik bir izah çerçevesi oluşturma niteliği taşıdığı söylenebilir. Buradan hareketle Kevserî'nin yaşadığı dönem ve çevrelerde dillendirilen bu türden oryantalist iddialara kayıtsız kalmadığını aksine Kur'ân tarihine muvâfık olmayan bu türden tezlere karşı kuru bir müdafaa yerine ilmî temellere dayalı bir tenkit ve îzah çerçevesi oluşturmaya çalıştığı tespit edilebilir.

Şüphesiz bu tablo Kevserî'nin dönemi ve çevresinde ortaya çıkan fikrî akımlar karşısında ortaya koyduğu duruşu göstermekte ve dahası bu duruşun kuru bir müdafaaдан ziyâde ilmî temellere dayanan karakteristik bir örneklik teşkil etmesi bakımından önemli olduğunu belirtmek gerekir.

Bu çerçevede müellifimizin Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ın yazıldığı nüshaların bir kısmının Rasûlullâh'ın hânesinde bir kısmının ise sahâbeden bâzılarının gözetiminde muhâfaza edildiği yönündeki îzâhı câlib-i dikkattir. Nitekim Kevserî, oryantalistlerce özellikle speküle edilen Hz. Ebûbekir dönemindeki Kur'ân'ın iki kapak arasında cem' edilme sürecinin belli aşamalarına dair farklı ve önemli sayılabilecek îzahlarını da bu değerlendirme üzerinden temellendirmektedir. Şöyleki, şâyet bütün nüshalar Hz. Peygamber'de olsaydı Kur'ân'ın cemedilmesine yol açan sebeplerin verdiği endişe de ortadan kalkmış olurdu. Kezâ Kur'ân'ın mushaf haline getirilmesi için oluşturulan komisyona ve âyetlerin toplanması hususunda âdil şâhit şartına da ihtiyaç duyulmazdı. Buradaki endişenin tam olarak neye tekâbül ettiğinin anlaşılması önem arz etmektedir. Zîra Kur'ân'ın cem' edilmesine sebep teşkîl eden endişe; onun topyekûn yitip gitme korkusu değil, biraz önce bahsedilen sahâbenin yanında muhâfaza ettiği ilk yazılı malzemenin onların şehit olmasıyla beraber kaybolması kaygısından ibârettir. Pek tabii ki cem' hâdisesinin tek sebebi bu değildir. Ancak Kevserî'nin dikkat çektiği ilk yazılı malzemenin korunmasının cem' hâdisesinin sebeplerinden biri olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Bâzı oryantalistlerin lanse ettiği gibi Kur'ân yok olup gitme durumuna gelmişken cem' hâdisesiyle son anda kurtarılmış değildir. Şüphesiz oryantalist iddiânın aşamaları dikkatle irdelendiğinde önce cem' hâdisesinin kabulünü ihsâs ettiren bir noktadan meseleye yaklaşılrken aslında hedef küçültülmekte, ikinci aşamada cem' hâdisesinin sonuçları çerçevesinde üretilen vehimlerle de asıl hedef olarak Kur'ân'ın mevsûkiyetine hâlel getirme amacı güdülmektedir. İşte Kevserî tüm bu tablonun farkında olsa gerek ki ilk yazı malzemesinin korunmasıyla ilgili farklı bir ayrıntıyı gündeme getirmiş, böylelikle

cem' hâdisesine uzanan art niyetli yaklaşımların daha baştan önünü kesmeyi amaçlamıştır.

3.1.5 Âyet ve Sûrelerin Tertîbi

Kur'ân'ın tarihsel serencâmına baktığımızda âlimler arasında tartışılan bir başka husus da âyet ve sûrelerin tertîbi meselesidir. Vahyin yirmi üç yıllık süreçte peyderpey inmesi, Hz. Peygamber'in vefâtından önceki son günlerine kadar vahyin kesilmemiş olması Kur'ân'ın bir kitap halinde toplanıp tertip edilmesini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' Hz. Osman dönemindeki istinsah faâliyetleri esnasında âyet ve özellikle de sûrelerin hangi kıstaslara göre tertip edildikleri bâzı müzâkere ve tartışmalara konu edilmiştir.

Bu nedenle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemindeki Kur'ân'ın toplanıp mushaf hâline gelmesi ve sonrasında çoğaltılmasını gerektiren süreçte âyet ve sûrelerin tertîbinin hangi dayanak ile gerçekleştirildiği âlimler nezdinde tartışma konusu olmuştur. Geçmişten itibaren İslâm âlimleri âyetlerin tertîbinin Hz. Peygamber'in belirlemesiyle yani tevkîfî olarak gerçekleştiği husûsunda görüş birliği içerisindeydi.

Âyetlerin sıralamasının tevkîfî olduğu görüşünde olan Mekkî b. Ebi Tâlib (ö. 437/1045) âyetlerin tertîbi ve sûre başlarına besmelenin konulmasının Hz. Peygamber'in emriyle gerçekleştiğini aktarmıştır.¹⁰³ Âyetlerin tertîbinin tevkîfî oluşu hakkında Suyûtî, "Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Dâvûd (ö.275/889), Tirmîzî (ö. 279/892), Nesâî (ö.303/915), İbn Hibban (ö. 354/965) ve Hâkim (ö. 405/1014), İbn Abbâs'ın şöyle dediklerini rivayet eder: "Ben Hz. Osman'a Enfâl sûresi, Mesâniden, Berâe sûresini de miûn'den olduğu halde aralarına «Bismillahirrahmanirrahim» koymadan bu iki sûreyi birleştirmenize ve yedi uzun sûre arasına koymanıza sebep nedir, diye sordum. Hz. Osman: Sûreler Resulullâh'a (s.a.s.) âyetler halinde iniyordu. Kendisine bir âyet nâzil olduğunda vahiy kâtiplerinden birini çağırır, bu âyetleri içinde şu şu âyetleri zikredilen sûreye koyun derdi. Enfâl sûresi, Medîne'de nâzil olan ilk sûrelerdendi. Berâe sûresi ise son nâzil olan sûrelerdendi. Bu sûre, içinde zikredilen kıssalar bakımından Enfâl sûresine benziyordu. Bunun o sûrenin devamı olduğunu sanmıştım. Resulullâh bize, bu sûrenin ondan olup olmadığını açıklamadan vefât etti. Bu yüzden, her iki sûreyi

¹⁰³ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 178.

birleştirdim ve aralarına besmeleyi koymadım, onu yedi uzun sûre arasına aldım, demiştir”¹⁰⁴.

Görüldüğü üzere İslâm âlimleri âyetlerin tertîbinin tevkiî olduğu noktasında görüş birliği içerisindeyler. Fakat âyetlerin tertîbinin Hz. Peygamber’e istinât ettiği yönündeki katî görüşe rağmen, sûrelerin tertîbi hususuna dair İslâm âlimleri arasında farklı görüşler söz konusudur. Konu özelinde literatürde şu üç görüş nakledilmektedir:

3.1.5.1 İctihâdî Yaklaşım

Sûrelerin tertîbi ile ilgili ictihadi yaklaşımı kabul eden âlimlerin başında İmâm Mâlik (ö. 179/795), Bâkılânî (ö. 403/1013) ve İbn Fâris (ö.395/1004) gelmektedir. İmâm Mâlik’e göre sahâbîler, Rasûlullâh’tan duymuş ve öğrenmiş oldukları Kur’ân’ı kendi ictihadlarına göre düzenlemişlerdir.¹⁰⁵

Konu hakkında Bâkılânî, sahâbenin âyetlerin tertîbinde olduğu gibi sûre tertîbini de bizzat Hz. Peygamber’den almış olmasını mümkün görmekle beraber, bu işin sahâbenin ictihâdıyla gerçekleşmiş olmasının imkân dâhilinde olduğunu ve hatta ikinci görüşün akla daha yakın olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶ Ebü’l-Huseyn Ahmed b. Fâris ise: “Kur’ân iki şekil üzere toplanmıştır. Birincisi yedi uzun sûrenin takdîmi ve âyet sayısı yüzden fazla olan sûrelerin bunu tâkibi ile olmuştur. Sahâbenin birinci hizmeti buydu. İkincisi ise âyetlerin sûrelerde tertîbidir ki bu Cebrâîl (a.s.)’in Allâh’tan aldığı emir doğrultusunda Rasûlullâh’a tebliğ ettiği şekliyledir.”¹⁰⁷ İfâdelerini kullanarak sûre tertîbinin ictihâdî olduğu görüşünü savunmuştur.

Sûrelerin tertîbinin ictihâdî olduğu görüşünde olanların temel dayanağı, sahâbenin kendisinde bulunan özel mushaflardaki tertîbin farklı olmasıyla ilgilidir. Sûrelerin tertîbinde tevkiî bir durum söz konusu olsaydı cem’ edilen Kur’ân ile istinsah edilen mushaflar arasında da bir farklılık olmaması gerekirdi düşüncesinden hareketle ictihâdî anlayışın, akla yatkın olduğu düşüncesindedirler.

¹⁰⁴ Ebü’l-Fazl, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kurân*, thk. Merkezi’t Dirâsâtî’l-Kur’ânî, (Riyad: el-Mektebetü’l Arabiyyetü’s-Suûdiyyetü, ts.), 1, 394-395.

¹⁰⁵ Zerkeşi, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l Kur’ân*, 1, 257.

¹⁰⁶ Suyutî, *el-İtkân*, 1, 402.

¹⁰⁷ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, 186.

3.1.5.2 Tevkîfî Yaklaşım

Sûrelerin tertîbînin tevkîfî oluşu hakkında el-Kirmânî (ö. 502-1108) şu ifadeleri kullanmıştır: “Eğer iniş bakımından Bakara Sûresi, ilk sûre değildir denilirse, ben de derim ki Kur’ân’ın ilk sûresi Fatihâ’dır. Devamında Bakara, Al-i İmran, Nîsa şeklinde bugünkü tertîbiyle devam etmektedir. Allâh Teâlâ tarafından Levh-i Mahfûz’da bu şekliyle yazılmıştır. Hz. Peygamber her sene nâzil olan âyetleri Cebrâîl’e bu şekliyle arz etmiştir.”¹⁰⁸

Süyûtî âyet ve sûrelerin tevkîfî olduğunu ifade etmek adına,” Ha mîm ve ta sîn’lerin ard arda tertîb edilmesi, sebbeha ile başlayanların ard arda tertîb edilmemesi aksine aralarının fâsılalı oluşu, Şuâra ve Kasas sûreleri arasına, bu ikisinden daha kısa olmasına rağmen Neml sûresinin girmiş olması sûrelerin tevkîfî oluşuna delâlet eder.”¹⁰⁹ demektedir.

Kevserî, mütevâtir mushaf’taki sıralamanın nüzul sırasına göre olmadığını, aksine bu tertîbin son arzada Hz. Peygamber’den alınan tertîbin aynısı olduğunu, âyetlerin tertîbinin tevkîfî oluşu gibi, sûrelerin tertîbi de aynı şekilde Rasûlullâh tarafından gösterilmiştir diyerek sûrelerin tertîbinin tevkîfî olduğunu beyân etmiştir.¹¹⁰

Kevserî, Kur’ân’ın tümünün Hz. Peygamber devrinde deri ve kemik parçaları, hurma yaprakları vb. gibi malzemelerin üzerine yazıldığı halde, sûre ve âyetler husûsunda tertîb olmaksızın arza yapılmış olması durumunda düzenli bir tilâvetin ortaya çıkmasının mümkün olmayacağını ifade etmektedir.¹¹¹ İleride de müstakil bir başlık altında bahsedileceği edileceği üzere Kevserî, arzanın ve özellikle de son arzanın mâhiyetinden hareketle Kur’ân Tarihi ve kırâat farklılıkları ile ilgili meseleleri temellendirme cihetine gitmektedir. Bu açıdan bakıldığında arzanın, Kevserî’nin Kur’ân ve kırâatlere yaklaşımında önemli konumu ihrâz ettiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Kevserî’nin ilmî duruşunun, genel hatlarıyla da olsa, çözümlemesini yapmak mümkündür.

Kevserî’nin, yaşadığı dönemin fikrî çalkantılarına ve değişkenliğine karşı görüşlerini akıl-nakıl çizgisinde büyük bir dikkatle ifade ederken aynı zamanda

¹⁰⁸ Ebû’l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *el-Burhân fî tevcihi müteşâbihi’l-Kur’ân*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986), 24.

¹⁰⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1, 411.

¹¹⁰ Kevserî, *Makâlât*, 27.

¹¹¹ Kevserî, *Makâlât*, 27.

İslâm dînini müdâfaâ etme ve hakka yardım etme gayreti içinde olduğu çalışmalarında müşâhede edilebilmektedir. Kevserî'nin Kur'ân, Kur'ân Tarihi ve kırâat özelinde de görüşlerine baktığımızda dönemin saldırılarına karşı bu kavramları Rasûlullâh'a dayandırarak tarihsel olarak birbirini destekleyen bir çerçevede ele aldığını söyleyebiliriz. Mâlikî mezhebinde daha çok benimsenmiş olan, sûrelerin tertîbînin ictihâdî olduğu görüşünü, nispeten Mâlikî mezhebinin yaygın olduğu Mısır'da ikamet etmesine rağmen benimsememesi ve Hanefî çizgisini koruyarak görüşlerini serdetmesi, Kevserî'nin hem ilmî karakteri bakımından net bir duruşa sahip olduğunu göstermekte, hem de söz konusu duruşun bir yansıması olarak, Kur'ân ve kırâatler konusunda kendine özgü bir düşünce tarzına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle onun düşünce sistematikliğinde dış mihraklı diyebileceğimiz oryantalistik etkiler ve akımları bertaraf edici bir bütünlük, bir başka deyişle Kur'ân ve kırâatlerle ilgili pek çok meselenin art niyetli tartışma ortamlarına taşınmasını dahî önleyecek tarzda kararlı bir duruş gözlemlemek mümkündür.

3.1.5.3 Uzlaşmacı Yaklaşım

İslâm âlimlerinden bir bölümü de sûrelerin bir kısmının Hz. Peygamber vasıtasıyla, bir kısmının da sahâbe ictihâdî ile sıralandığı görüşündedir.

Konu hakkında Beyhâkî (ö. 458-1066), Hz. Peygamber'in sağlığında, Enfâl ve Tevbe sureleri haricinde bütün sûrelerin tertîp ettiğini belirtmiştir.¹¹²

Kırâat ilminin gelişiminde önemli bir yeri olan Endülüs coğrafyasının öne çıkan müfessirlerinden olan İbn Atiyye (ö. 541-1147) ise, “es-seb’ut-tıvâl”, “hevamim (yedi hamim)”, “mufasssal”¹¹³ gibi çoğu surenin Rasûlullâh gözetiminde tertîb edildiği, kalan sûrelerin tertîbinin büyük bir kısmının Hz. Osman döneminde yapıldığı görüşünü desteklemektedir.¹¹⁴

Ünlü hadîs âlimi İbn Hacer (ö. 852-1048), surelerin bir bölümünün tertîbinin sahâbenin ictihâdî üzere olmasının, diğer kısmının tevkîfî oluşuna engel teşkil etmeyeceği görüşünü ifade etmiştir.¹¹⁵

¹¹² Süyûtî, *el-İtkân*, 1, 408.

¹¹³ Hucûrat Sûresinden başlayıp Nas Sûresine kadar olan kısımdır.

¹¹⁴ Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib b. Abdîrahmân b. Ğalib el-Muhâribî el-Ğırnâtî el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, (Beirut: Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1, 49-50.

¹¹⁵ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 189.

Netice olarak İslâm âlimleri arasında âyetlerin tertîbinin tevkîfî oluşunda herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Fakat sûrelerin tertîbi hususunda üç ayrı görüş mevcuttur. Kevserî açık bir şekilde sûrelerin tertîbini Hz. Peygamber'e irca ettirmek sûretiyle tevkîfî olduğu görüşünü savunmaktadır.

Yirmi üç yıllık Risâlet döneminde Kur'ân'ın muhâfazası için gösterilen üst düzey çabanın âyet ve sûre tertîbi noktasında da gösterilmiş olması kaçınılmazdır. Burada Kevserî'nin bahsettiği şekliyle son arza'nın dört defa gerçekleşmiş olduğu, orada bulunan sahâbenin tam bir dikkat üzere hazır bulunduğu unutulmamalıdır. Dahası Kevserî'nin, Hz. Peygamber'in refik-i a'lâ'ya irtihâl edeceğini anladığı andan itibaren Allâh (cc) 'ın emriyle birlikte, son defa bütün âyet ve sûreleri belli bir tertîbe göre okumuş olmasına dair değerlendirmesi yukarıda bahsedildiği üzere Kevserî'nin Kur'ân Tarihi ve Kıraât İlmi meselelerine yaklaşımındaki perspektifini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Yüce Allâh'ın ezeli ilminde var olan vahyin bilgisinde elbette hiçbir şüphe yoktur. Yüce Allâh, bu ilmiyle birlikte Kur'ân'ın dünya hayatında da hiçbir şüpheye yer bırakmayacak nitelikte olan bu sistemi Hz. Peygamber'e bildirmiştir. Kur'ân'ın muhâfazası için risâletin başından itibaren ortaya konulan metodlar da bu duruma delîl teşkil etmektedir. Özellikle Hz. Peygamber'in vefâtından sonraki süreçte hem cem' hem de istinsah faaliyetlerinde Zeyd b. Sâbit'in bu tertîbi uyguladığını ve birçok hafız sahâbenin varlığına rağmen hiçbir itiraz ile karşılaşmadığını söylememiz mümkündür. Nitekim Zeyd b. Sâbit son arzada bulunmuş ve Rasûlullâh'ın Kur'ân tilâvetini başından sonuna kadar dinlemiştir. İşte bu ve daha birçok sebepten ötürü olsa gerek ki sûre tertîbinin tevkîfî olduğu görüşü Kevserî'nin de kabûl ettiği görüştür.

Kevserî, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin vahyin muhâfazası noktasında başından itibaren oluşturmuş oldukları metodların her birinin bir bilinç ve disiplin olarak belirlenmiş olduğunu, vahyin inzâlinin hemen ardından uygulanan ezber, kitâbet ve her yıl bir mânada tetkiki yapılan arza gibi metodların yanında diğer tâli gözüken âyet ve sûrelerin tertîbi gibi meselelerin de önemli olduğunu belirtmektedir. Kevserî'nin, Kur'ân Tarihi ve kıraâtler husûsunda açık kapı bırakmama gayretinin temelinde sadece kuru bir savunma yapmak olmadığını tekrâren belirtmek gerekir.

3.1.6 Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'ân'ın Cem'i (632-634)

Yukarıda bahsettiğimiz hususların, gayretlerin, ortaya konulan sistemin ve usûlün tek bir gayesi vardır. O da Kur'ân-ı Kerîm'in muhâfazası, tahrifinin engellenmesi, ufak bir şüpheden dahî arındırılmasıdır. Hz. Peygamber'in yaşadığı süreçte vahyin muhâfazası ilahî destek ile sağlanmakta ve herhangi bir aksaklık oluşması durumunda bizzat Rasûlullâh tarafından engellenmekteydi. Ancak Nebî'nin vefâtıyla bu dayanak ortadan kalkmış, sahâbe nezdinde Kur'ân'ın tilâvetinin ve kitâbetinin bozulacağına dair bir endişe ortaya çıkmıştır. Bu endişenin sonucunda Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde Kur'ân hususunda ciddi bir çalışma yapılmış ve bu çalışmanın sonucunda âyetler bir mushaf halinde toplanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i sürecine geçmeden evvel, Hz. Peygamber hayattayken bu faâliyetin neden yapılamadığı hakkında mâlûmat vererek konuya giriş yapılacaktır.

3.1.6.1 Kur'ân'ın Hz. Peygamber Döneminde Cemedilmemesi

Öncelikle Kur'ân'ın muhâfazası bahsinde aktarmaya gayret ettiğimiz üzere, inzâl olan âyetler birçok sahâbenin hem zihninde hem de yazılı olarak tümüyle kayıt altına alınmış olduğunu belirtilmişti. Rasûlullâh'ın âyet ve sûreleri resmen bir kitap halinde toplamaması hakkında, İslâm âlimleri tarafından farklı sebepler sunulmuştur. Burada şunu ifade etmenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Gerek Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'ân'ın cemedilmesi gerek Hz. Osman (r.a.) döneminde Kur'ân'ın çoğaltılması faâliyetleri tam olarak ihtiyâca binaen zorunluluk arz eden durumlardı. Ayrıca Hz. Peygamber'in henüz yaşıyor olması ve onun rehberliğinde sistemli bir şekilde devam eden vahyin muhâfaza metodları sayesinde ümmet içerisinde bir endişe oluşmamıştı. Bu nedenler sebebiyle Kur'ân'ın mushaf halinde toplanmasına gerek duyulmamıştır. Bütün bu nedenlerin yanında sahâbe arasında kendi özel mushaflarında inzâl olan sûreleri toplamış durumdaydılar.

Nitekim Kevserî, Rasûlullâh'ın hayatı müddetinde yazılı olarak kaydedilmiş malzemelerin bir mushaf halinde toplanmadığını, bunun sebebi olarak Rasûlullâh'a en son nâzil olan âyet ile O'nun vefâtı arasında kısa bir süre bulunmasını göstermektedir.¹¹⁶

Ayrıca Kevserî, Rasûlullâh hayatta olduğu müddetçe âyetlerin nüzûlünün devam edeceği, bu sebeple de Kur'ân'ın bir mushafta cem'edilmesinin düşünülemeyeceğini belirtmiştir.¹¹⁷ O'na göre böyle bir durumda bâzı âyetlerin

¹¹⁶ Kevserî, *Makâlât*, 27.

¹¹⁷ Kevserî, *Makâlât*, 27.

neshedilme ihtimâlinin olması, Kur'ân'ın cilt olarak toplanması halinde ekleme ve çıkarma söz konusu olacağından ve karışıklıklara sebebiyet verebileceği endişenden dolayı mahzurlu idi.¹¹⁸

Âyet ve sûrelerin inzâlinin nüzûl sebeplerine göre peyderpey gerçekleşmesi Hz. Peygamber'in işaretleri ile hangi sûreye hangi âyetten sonra yazılacağına dair karar verilmesi sebebiyle Kur'ân kitap haline getirilememiştir.¹¹⁹

Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının bir anda inmemesi, yirmi üç sene zarfında parça parça inmiş olmasının, yazan ve ezberleyenler açısından kolaylık sağladığı açıktır. Şâyet Kur'ân'ın bir kitap halinde inzâlî söz konusu olsaydı, inen âyetleri ezberleyen, yazan ve neşredenler için bir zorluk meydana geleceği de âşikârdır.¹²⁰

Sonuç olarak Kevserî'nin ifade ettiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'in Rasûlullâh döneminde bir kitap haline getirilmemesindeki en önemli sebep vahyin peyderpey inmeye devam etmesidir. Burada bir ihmâlin söz konusu olduğunu düşünmek risâletin en başından beri süre gelen bilinçli gayretin görmezden gelinmesi demektir. İslâm Tarihi boyunca bütün ilmî çalışma ve gayretlerin en başında, dönemin şartlarının ortaya çıkardığı ihtiyaç ve bu ihtiyaca binaen ortaya konan çözümler gelmektedir. Bunun en önemli örneği vahyin ezberlenmesinin yeterli olmayacağı ihtiyacına paralel olarak vahyin yazılma gereksinimidir. Nitekim yazı geleneğinin öncelik olarak görülmediği bir coğrafyada bu fikrin oluşması elbette ilahî buyruğun ve Hz. Peygamber'in rehberliğinde oluşan bir bilinçle gerçekleştiği söylenebilir.¹²¹ Bütün bunlar ümmetin bilincinin var olduğunun bir delîlidir. Nitekim Kur'ân'ın muhâfaza süreci, Hz. Peygamber'in vefâtıyla birlikte bu bilince sahip olan sahâbe tarafından gerek Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' faâliyeti gerek Hz. Osman dönemindeki istinsah faâliyeti ümmetin ihtiyacı doğrultusunda gerçekleştirilmiş olan süreçlerdir. Bu çerçevede Kevserî, Kur'ân'ın mevsûkiyetinin korunmasının ilk âyetten itibaren devam eden bir süreç olduğunu, tedricî inzâlin ilahî kelâmın ezberlenmesi ve ahkâmının öğrenilmesini kolaylaştırması bakımından Kur'ân'ın korunmasına hizmet ettiğini dahası Kur'ân'ın yazıya

¹¹⁸ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 72.

¹¹⁹ Ramazan Pakdîl, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: İFAV, 2020), 418.

¹²⁰ Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 73.

¹²¹ Vahyin yazımında Kur'ân'ı referanslar hakkında bk. Mehmet Dağ-İbrahim Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'ân Tarihi-Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2023), 364 v.d.

geçirilmesi fikrinin temelinde de ilahî bilinçlendirmenin ve yönlendirmenin bulunduğunu düşünmektedir.

3.1.6.2 Kur'ân'ın Cem'ine Yol Açan Sebepler

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Hz. Peygamber hayattayken vahiy hususunda tek başına bir otorite olarak bulunmaktaydı. Fakat Rasûlullâh'ın vefât etmesiyle beraber başa geçen halîfeler Kur'ân nezdinde böyle bir otoriteye sâhip olamayacağından dolayı, âyet ve sûrelerin bir kitap halinde toplanması gerekli hale gelmiştir.

Kur'ân nüshalarının iki kapak arasında toplanması sürecinde belli başlı nedenler sayılabilir. Vahiy kâtiplerinin ve ashâbın da muhâfaza ettiği sâhifelerin ferdî nitelik taşıması, haliyle tefsir kabîlinden eklemeleri içermesi, ayrıca tilâveti neshedilmiş âyetlerin varlığı gibi sebepler hesaba katıldığında sonrası için çok daha büyük sorunlara yol açabilecek bir mâhiyet arz etmekteydi.

Saydığımız bütün bu nedenlerin yanı sıra Kur'ân'ın cemedilmesinin asıl sebebi Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen Yemâme Savaşıdır. Yemâme Şavaşı'nda kurrâ sahâbîlerden büyük bir cemaatin şehîd olması sonrasında Hz. Ömer'in, Kur'ân'ın sâhifelerde toplanmasını teklîf etmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.¹²² Bu savaşta şehîd düşenlerin sayısını yetmiş, beş yüz, yedi yüz şeklinde olduğuna dair rivayetler vardır.¹²³ Konu hakkında fikir serdeden Corcî Zeydân (ö. 1322/1914), bu savaşta şehîd olan müslümanların sayısının 10.200 olduğunu ifade etmiştir.¹²⁴ Benzer yöndeki haberler başka müellifler tarafından da aktarılmıştır. Bu yöndeki bilgilerin mecmuundan, Yemâmeli Müseylime'ye karşı verilen savaşlardan birinin kanlı olduğu, bu savaşta Kur'ân'ı ezberleyen ve onunla ilgili geniş bilgiye sahip olan ilk dönem müslümanlarından çok sayıda kişinin şehit düştüğü anlaşılmaktadır.¹²⁵

Kevserî, böyle elîm bir durumun meydana gelme ihtimâline karşı sahâbenin almış olduğu önlemleri şu şekilde aktarmıştır: “Ashab, düşmanın eline geçip kötü muâmeleyle mâruz kalabileceği endişesi ile Rasûlullâh'ın Kur'ân ile düşman topraklarına sefer yapılmaması konusundaki yasağına uyarak, savaşlarda ve

¹²² Kevserî, *Makâlât*, 28.

¹²³ Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 48.

¹²⁴ Corcî Zeydân, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, (trc. Zeki Megamiz, İstanbul 1329/1912), 3, 115.

¹²⁵ Bk. Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2024), 2, 580-581; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Talib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*, nşr. Abdülfettâh İsmâîl Şiblî (Kahire: Dârü'n-Nahda, 1960), 22.

seferlerde üzerine Kur'ân âyetleri yazılı bulunan herhangi bir şeyi yanlarına almıyorlardı”¹²⁶.

Birçok kurrâ hâfızın savaşta şehîd edilmesi vahyin muhâfazası noktasında geleceğe dair ciddî bir tehlikenin de ortaya çıkması anlamını taşıyordu. Nitekim Hz. Ömer bu tehlikenin farkına vararak derhal durumu Hz. Ebû Bekir'e iletmış, halîfe bu teklife karşı ilk anda tereddüt etmiş olsa da sonrasında gerekli çalışmaların yapılması için emir vermiştir.

Kevserî'ye göre, Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'ın cemedilme önerisine karşı ilk etapta gösterdiği olumsuz mânâdaki tutumu, vahyin yazıya geçirilmesini uygun bulmamasıyla alakalı olmayıp, Kur'ân'ın sayfalara yazılmasıyla birlikte insanların muhâfazayı başkasından bekleyip ezberleme hususunda tembelliğe düşeceği yönündeki endişeden kaynaklanmıştır.¹²⁷

Kevserî, Hz. Ömer'in asıl endişesinin, benzer bir savaş durumunda sahâbenin Rasûlullâh huzurunda yazmış oldukları nüshâların bulunma ihtimâline karşı, bu malzemelere gelebilecek herhangi bir zarar sonuncunda Kur'ân'ın orijinal yazısının kaybolması ihtimâlidir. Böyle bir ihtimal karşısında âyetler hâfız sahâbeler tarafından ezberden yazılacak, böylelikle Rasûlullâh huzurunda icrâ edilen yazım şekli unutulacaktı.¹²⁸

Kevserî'nin cem' faâliyetinde vahyin orijinal yazısının korunması endişesini ön plan koymasının sebebi olarak cem' hâdisesini Kur'ân'ın tamamen yok olacağı endişesi üzerine yapıldığı görüşünü savunan oryantalist düşünceye karşı bir tutum sergilemiş olduğu söylenebilir.

Bütün bu sebeplerin sonucunda Kur'ân, Hz. Ebû Bekir döneminde her sûre, özel sayfalarda ve yazı malzemelerinde âyet tertûbine göre, kurrâ ashab topluluğunun gözetimi altında Zeyd b. Sâbit'in hattıyla yazılıp cemedilmiştir.¹²⁹

3.1.6.3 Zeyd b. Sâbit'in Komisyon Başkanı Olmasının Gerekçeleri

Kur'ân'ın cemedilmesi hususunda Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014); vahyin üç merhalede cemedildiğini, birincisinin Hz. Peygamber devrinde, ikincisinin Hz. Ebû Bekir devrinde, üçüncüsünün ise Hz. Osman devrinde gerçekleştiğini söylemiştir.¹³⁰

¹²⁶ Kevserî, *Makâlât*, 28

¹²⁷ Kevserî, *Makâlât*, 28

¹²⁸ Kevserî, *Makâlât*, 28.

¹²⁹ Kevserî, *Makâlât*, 26.

¹³⁰ Ünal, *Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi*, 34.

Vahyin bir araya toplanması görevi şahsına tevdi edilen Zeyd b. Sâbit, Hâkim'in bahsettiği merhalelerin hepsinde en önde yer alarak şahit olmuştur. Bu üst düzey görevin Abdullah b. Mes'ud, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Übey b. Kâ'b (ö. 33/664 ?) gibi yetişmiş, tecrübeli kurrâ varken, çok genç olan Zeyd'e verilmesinin sebebi elbette merak edilen konulardandır.

Kevserî, cem' ve istinsah faaliyetlerinde yaklaşık on kişilik bir heyete Zeyd b. Sâbit'in başkanlık yaptığını belirterek, O'nun başkan olma sebeplerini şöyle izah etmiştir; "Zeyd'in vahiy yazımı konusunda Hz. Peygamber'e en çok refâkat eden kişi olması, genç, güçlü ve yazısının güzel olması bu iş için onu en uygun kişi kılmaktaydı. Mushâf-ı Şerîf'in yazılması için bizzat Rasûlullâh tarafından seçilmiş olması, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman için önemli bir örneklik teşkil etmekteydi. Zeyd'in kitâbet konusunda uzun bir deneyiminin bulunması orijinal yazının tek bir tarzda gerçekleşmesini temîn ediyordu. Nitekim Kur'an âyetlerinin her safhasının tek bir tarzda yazılması istenen bir şey olup böyle meşakkatli bir işin sahâbenin yaşlılarına yüklemesinin isabetli bir iş olmayacağı âşikârdır."¹³¹ Bu özelliklerin yanında Zeyd'in kırâatinin, Hz. Peygamber'in Cebrâil'e son arzada sunduğu kırâat olması bir ayrıcalıktır. Ayrıca Zeyd, toplumun tamamının kendisine her konuda güvenip itimât ettiği dürüst bir kimsedir. Hz. Ebû Bekir, Zeyd'e cem' görevini verdiği zaman, Zeyd'in bu işi yapmakta ilk anda tereddüt etmesi üzerine: "Ey Zeyd! Sen akıllı ve yetişkin bir gençsin. Ve biz seni hiçbir kusurla ithâm edemeyiz."¹³² sözleriyle onun gençliğini, zekâsını ve bu konuda itimâdını vurgulamıştır.

Kevserî, İbn Mes'ud'un özellikle istinsah faaliyeti esnasında bâzı gücenme belirtileri gösterdiğini ancak sonrasında cemaate uyum sağladığını belirtmiştir.¹³³ Kevserî, İbn Mes'ud'un, Zeyd'in başkan olmasına gücenmesi için herhangi bir sebep olmadığını çünkü bu faaliyet esnasında İbn Mes'ud'un Kûfe'de önemli bir görev yürüttüğünü belirterek bu önemli görevi bırakıp istinsah için bir görev almasının ilmin maslahatına uygun düşmeyeceğini ifade etmiştir.¹³⁴

3.1.6.4 Cem' Faaliyetinde Şâhitlik Meselesi

Cem' faaliyeti şâhitlik meselesine geçmeden önce Kevserî'nin de kabul ettiği çerçevede mevcut halin resmedilmesi önem arz etmektedir. Cem' faaliyeti

¹³¹ Kevserî, *Makâlât*, 29.

¹³² Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*, thk. Hasan b. Fahrurrahmân (Riyad: Dâru't-Tedmûriyye, 1431/2010), 145.

¹³³ Kevserî, *Makâlât*, 29.

¹³⁴ Kevserî, *Makâlât*, 29.

gerçekleşmeden önce âyetlerin tamamı çeşitli malzemeler üzerine Hz. Peygamber hayattayken yazılmış, sûre ve âyetler arasındaki tertîb bizzat Rasûlullâh tarafından öğretilmiştir. Ashab, Rasûlullâh'ın huzurunda yazmış olduğu bu malzemeleri evlerinde muhafaza etmekte, âyetler nâzil oldukça da derhal ezberlemektedirler. Bu tablo içerisinde Kur'ân hafızlarının çok fazla olması gayet tabîdir. Daha ötesinde sadece Yemâme savaşında şehîd olan kurrânın yüzlerce olması sahâbe arasında hâfiz oranının yüksekliği hakkında fikir vermektedir.

Kevserî, cem' faâliyetinde her sûrenin, özel sayfalarda ve yazı malzemelerinde âyet tertîbine göre kurrâ sahâbe topluluğunun gözetimi altında Zeyd b. Sâbit hattıyla cemedildiğini ve bu yazıya geçirme işleminin bizzat Rasûlullâh'ın huzurunda yazılan malzemeler üzerinden yürütüldüğünü belirtmiştir.¹³⁵

Âyetlerin mushaf haline getirilmesi sürecinde takip edilen metod ise yazılan malzemenin en az iki şâhitle birlikte ispât edilmesidir. Kevserî, iki şâhid şartının ezber ve yazıdan ibâret olduğunu savunan bâzı âlimlerin görüşleri sebebiyle meselenin mâhiyetinin yanlış anlaşıldığını, sanılanın aksine buradaki şâhitlikten maksadın, kesinlikle yazılacak şeyin tahkîki olmayıp, yazılan malzemenin Rasûlullâh huzurunda yazılıp yazılmadığı ile ilgili bir tahkik olduğu bilgisini vermiştir.¹³⁶

Kevserî'nin bu değerlendirmesi, Kur'ân'ın mushaf haline getirilmesi işinin yaklaşık bir yıllık kısa bir süreçte tamamlanmış olması bakımından isabetli bir tespit olduğu görünmektedir. Cem' sürecinin hızlı bir şekilde ilerlemesindeki bir diğer sebep, Hz. Peygamber'in hâne-i saâdetinde bulunan nüshâların mevcûdiyetidir. Kevserî, Zeyd'in iki şâhit meselesindeki tutumunun Hz. Peygamber'in huzurunda yazılan, onaylanan âyetlerin bir araya getirilmesi amacına yönelik olduğunu zikrederek, yazılacak şeyin bizzat âyet olup olmadığına dair bir tahkîke gerek olmadığını, zîrâ Kur'ân'ı hıfzetmiş sahâbenin çok fazla olduğunu belirtmiştir.¹³⁷

3.1.7 Hz. Osman Dönemi İstinsah Faâliyeti (644-656)

Kur'ân tarihinde vahyin otantik haliyle muhafazası maksadıyla ortaya konulan en önemli çalışmalardan biri de Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen

¹³⁵ Kevserî, *Makâlât*, 27-28.

¹³⁶ Kevserî, *Makâlât*, 28.

¹³⁷ Kevserî, *Makâlât*, 28.

cem' faaliyetinde ortaya çıkmış olan Mushâf-ı Şerîf'in Hz. Osman döneminde çoğaltılmasıdır. Kaynaklarda Hz. Ömer döneminde böyle bir girişimin olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Şunu ifade etmek gerekir ki şâyet Hz. Ebû Bekir döneminde cem' faaliyeti gerçekleşmemiş olsaydı, cem' teklifini ortaya koyan kişinin Hz. Ömer olması münâsebetiyle halîfe olmasının akabinde derhal bu faaliyeti gerçekleştireceği âşikârdır. Aynı şekilde Hz. Osman döneminde ortaya çıkan sorunlar Hz. Ömer döneminde hâsıl olsaydı, istinsah faaliyetini Hz. Ömer'in de başlatacağını tahmin etmek güç değildir. Ezcümle, gerçekleştirilen bu faaliyetler, kendi dönemi içerisinde ihtiyaçlara cevap verilmesi refleksinin bir sonucudur. Bu çerçevede Kur'ân tarihindeki bu önemli gelişmeleri hayatın doğal akışı içerisinde ortaya çıkan ihtiyaçlar silsilesinin bir sonucu olarak okumak, maksatlı ya da isâbetsiz değerlendirmelerin önüne geçmek açısından önem arz etmektedir ki Kevserî'nin mezkûr meseleleri ele alış biçiminden hareketle, böyle bir perspektife sahip olduğunu anlamak mümkündür.

3.1.7.1 İstinsah Hakkında Bâzı Meseleler

Halîfeler döneminde gerçekleşen fetih hareketleri vesîlesiyle İslâm dîni farklı coğrafyalara kadar yayılmış, Kur'ân'a muhâtap olan ümmet içerisine farklı dil, din, ırk ve bölgeden birçok topluluk katılmıştır. Bu minvalde İslâm ümmetinin çoğalması ve kozmopolit bir hale gelmesi aynı zamanda Kur'ân'a ulaşmak, onu öğrenmek ve anlamak şeklinde özetlenebilecek ihtiyaçlar silsilesini beraberinde getirmiştir. Müslümanların elinde tek bir mushafın bulunması, bu ihtiyacın karşılanmasına elbette yeterli gelmemiştir. İslam beldelerinde Kur'ân'a yönelik oluşan talebi, ilk iki halîfe döneminde gerek Medîne'de gerek diğer şehirlerde var olan sahâbe arasındaki hâfız ve ehl-i Kur'ân olanlar karşılamaktaydı.¹³⁸ Bu şehirlerde görevli olan kurrâ sahâbe, Kur'ân öğretimini Hz. Peygamber devrinden kalan “yedi harf” ruhsatına göre öğrendikleri şekliyle ve şahsî mushafları vesîlesiyle uygulamaktaydı. Gerek fetihler sonucu sınırların genişlemesi ve birçok farklı özelliğe sahip insanın ümmetin içerisine dâhil olması, gerek özel mushaflar yoluyla sahâbenin uyguladığı Kur'ân eğitimi metodunun, âyetlerin tilâveti hususunda çeşitli sorunları da beraberinde getirmesi, istinsah faaliyetinin gerçekleşmesini bir ihtiyaç haline getirmiştir.

¹³⁸ Ünal, *Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi*, 59.

İstinsah faâliyetinin ne zaman başladığı husûsu da önem arz etmektedir. Faâliyetin başlangıç tarihi hakkında Azerbaycan-Ermenistan seferleri üzerinden bir değerlendirmeye gidilmiştir. Bahsedilen beldelere Hz. Osman döneminde iki ayrı sefer düzenlenmesi sebebiyle istinsah faâliyetinin hangi sefer sonrası başlamış olduğu noktasında görüş ayrılığı oluşmuştur. Bu husustaki görüşlerden biri, istinsah faâliyetinin h. 29 veyahut 30 yılına tekâbül eden Saîd b. el-Âs (ö. 59/679)'ın Kûfe valiliğine atandığı dönemlerde gerçekleştiğidir. Kevserî ise diğer bir görüş olan heyetin mushafları çoğaltma işini h. 25 yılından 30 yılına kadar devam eden beş yıllık süreç içerisinde gerçekleştirdiğine dair değerlendirmeyi tercih etmiştir.¹³⁹ Bu hususta Maşalı, “Saîd b. el-Âs'ın istinsah faâliyetini yürüten heyette bulunması, diğer taraftan Kûfe valiliği yaptığı dönemlerin siyaseten en çalkantılı dönemlere denk gelmesi, istinsah faâliyetinin Velîd b. Ukbe (ö. 61/680-81)'nin Kûfe valisi olduğu dönemde gerçekleştiği sonucuna götürmektedir”¹⁴⁰ demiştir.

İstinsah faâliyeti hakkında bir diğer tartışma da Ubey b. Kâ'b'ın bu faâliyete katılıp katılmaması ile ilgilidir. Kevserî, Ubey b. Kâ'b'ın istinsah işleminde Zeyd b. Sâbit'e yardım ettiğini belirterek, Zehebî (ö. 748/1348) üzerinden Ubey b. Kâ'b'ın bu olaydan önce vefât ettiğine dair görüş bildirenleri eleştirmiştir.¹⁴¹ Bu hususta Maşalı, İstinsah faâliyetinin belirtilen tarihlerde gerçekleştiği düşüncesinden hareketle Ubey b. Kâ'b'ın vefâtının h. 30-32 yıllarına tekâbül etmesi gerektiğini veyahut İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)'nin tercihi olan Hz. Osman'ın şehîd edilmesinden kısa bir süre önce vefât etmesi durumunda istinsah heyetinde yer almasının mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Sonuç olarak Ubey b. Kâ'b'ın istinsah heyetinde yer aldığına dair bilgilerin, Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem' faâliyetiyle karıştırılmasından kaynaklı olduğunu aktarmıştır.¹⁴²

Kur'ân tarihi ile ilgili konular söz konusu olduğunda üzerinde en çok fırtına koparılan meselelerin başında İbn Mes'ûd'un şahsî mushafının yakılmasına direnmesi husûsu gelmektedir. Şahsî mushafın yakılması sürecini Goldziher; “halîfenin istinsah sürecindeki dayatmaları, İbn Mes'ûd'un direnç göstermesine sebebiyet vermiş, buna karşılık olarak halîfenin kin ve intikam duygusuyla onu görevden aldığı, sonrasında İbn Mes'ûd'un halîfe aleyhine onu açıkça tenkîd eden

¹³⁹ Kevserî, *Makâlât*, 30

¹⁴⁰ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları 2015), 64.

¹⁴¹ Kevserî, *Makâlât*, 29.

¹⁴² Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı*, 66.

hutbeler okumaya devam ettiği ve bunun sonucunda ihânet söylentileri sebebiyle İbn Mes'ûd'un mushafının yakıldığı" şeklindeki bir kurguyla sunmaktadır.¹⁴³

Kevserî, İbn Mes'ûd'un istinsah faâliyetinde yer almamasından ötürü bâzı gücenme belirtileri göstermiş olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴ İbn Mes'ûd kırgınlığını şu cümlelerle ifade etmiştir: "Zeyd henüz çocuklarla oyun oynarken ben Hz. Peygamber'den yetmiş civârında sûre öğrenmiştim. O kâfir bir babanın sülbündeyken ben Hz. Peygamber'in ağzından yetmiş sûre ezberlemiştim"¹⁴⁵ Öztürk, İbn Mes'ûd'un muhâlefetinin; kendisinin heyete dâhil edilmemesi, özel mushafların yakılmak istenmesi ve Hz. Osman'ın devlet yönetimindeki yanlış tasarrufları şeklinde üç boyutlu olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶

Kevserî, İbn Mes'ûd'un bu tutumunu sonraları terk ederek cemaate uyduğunu, bununla birlikte Hz. Osman'ın Zeyd b. Sâbit'i Kur'ân'ın yazımı ve çoğaltımı işleminde görevlendirmesinde İbn Mes'ûd'u gücendirecek bir durumun olmadığını belirtmiştir.¹⁴⁷

Kevserî, Zeyd'in genç, güçlü ve yazısının güzel olması, Kur'ân yazımı konusunda uzun bir deneyimi olması, Hz. Peygamber'e âyetlerin yazımında en çok mülâzemet eden kişi olması en önemlisi cem' faâliyetinde başkan olması sebebiyle onun bu görev için en uygun kişi olduğunu, uzun ve yorucu bir süreç olan istinsah işleminin sahâbeden İbn Mes'ûd gibi yaşlı olan kimselerin yüklenmesi durumunda buna güçlerinin yetemeyeceğini belirtmiştir.

Kevserî ayrıca âyetlerin her kelimesinde aynı yazının olmasının istenen bir şey olduğunu, haliyle Kur'ân'ın istinsah işleminde Zeyd'in her safhadaki deneyimi sayesinde gerçekleşmesinin mümkün olabileceğini belirtmiş, dahası o sırada Kûfe'de çok önemli bir görev yürüten İbn Mes'ûd'un bu görevi, uzun zaman bırakmasının ilmî fayda için uygun olmayacağını ifade etmiştir.¹⁴⁸

Kevserî, bu sebeple istinsah faâliyetine ve istinsah edilen mushaflara sahâbeden hiç kimsenin itiraz etmediğini, ayrıca Übey b. Ka'b'ın bu faâliyet esnasında yaşadığını ve Zeyd b. Sâbit'e yardım ettiğini, Hz. Ali (ö. 40/661) başta

¹⁴³ Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, 34.

¹⁴⁴ Kevserî, *Makâlât*, 29.

¹⁴⁵ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, nşr. Fehmi Muhammed Şeltut (Cidde: Daru'l-Isfehâni, 1973), 3, 1005-1008.

¹⁴⁶ Mustafa Öztürk-Hadiye Ünsal, *Kur'an Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017) 97.

¹⁴⁷ Kevserî, *Makâlât*, 29.

¹⁴⁸ Kevserî, *Makâlât*, 29.

olmak üzere ümmetin, bu amelinden dolayı Hz. Osman'a müteşekkir olduklarını söylemektedir.¹⁴⁹

Kanâatimize göre İbn Mes'ûd'un bu muhalafeti sadece istinsah faâliyetinde yer alan kurula yönelik değildir. Nitekim böyle bir düşünce içerisinde olsaydı Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması faâliyeti esnasında da gösterebilirdi. Ayrıca Hz. Osman'ın istinsah faâliyetini gerçekleştirdiği yılların henüz hilâfetin sorunsuz dönemlerine denk geldiği bilgisinden hareket edersek yönetime karşı da olumsuz bir tutumda olduğunu söylememiz mümkün gözükmemektedir. Burada asıl muhalefetin istinsah esnasında özel mushaflara dair alınan karar sebebiyle olması muhtemeldir. Kur'ân'ın cem'i esnasında yapılmayan bir işlemin istinsah faâliyetinde yapılmış olması İbn Mes'ûd'un tepkisine yol açmış olabilir. Yıllarca emek vererek ortaya çıkarmış olduğu ve içerisinde müdrec olan birçok ibârenin yer aldığı eserinin zorâki olarak elinden alınmak istenmesi ve yakılması sebebiyle ilk anlarda bu denli sert bir muhalefetin insanî olarak bakıldığında anlaşılır bir durum olduğu söylenebilir. Bununla berâber istinsah faâliyetinin asıl amacına hizmet etmesi açısından şahsî mushafların devletin gözetiminde imha edilmesinin yerinde bir hareket olduğunu tespît etmek önem arz etmektedir. Nitekim Kevserî'nin de belirttiği üzere İbn Mes'ûd da sonradan bu tasarrufa rıza göstererek bir anlamda icmaya uymuştur.

Böyle bir hususta Kevserî'nin daha önceki başlıklarda da değinildiği üzere kendine has bir tavırla meseleyi îzah etmesi onun ilmî duruşundaki karakteristik özelliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Onun bu duruşu şöyle özetlenebilir: Öncelikle Kevserî'nin tartışmalı konulardaki duruşunun, kuru bir savunmadan ve taassup sayılabilecek bir tutumdan tamamen uzak olduğunu belirtmek gerekir. Kevserî çizgisini ortaya koyarken, ilmî îzahlara, aklî delillendirme ve kıyaslara yer vermekte, meselelerin köpürtülerek gereksiz tartışma zeminlerine taşınmasını engelleyecek, başka bir deyişle meselenin kökenini çözümleyecek analizler ortaya koymakta, bir anlamda bataklığı daha baştan kurutacak hamleler yapmaktadır. Bu yetkinliği de ilmî donanımından ve kendinden emin vakur karakterinden aldığı muhakkaktır. Bu haliyle Kevserî, ilmî vakarın nasıl olması gerektiği ile ilgili örnek bir şahsiyet olarak karşımızda durmaktadır.

¹⁴⁹ Kevserî, *Makâlât*, 29-30.

3.1.7.2 İstinsah Faâliyetini Gerektiren Sebepler

Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Ebû Bekir döneminde cemedilmesinden sonra Hz. Ömer'in halîfeliği devrinde Kur'ân hakkında bir çalışma yapılmamıştır. İsmâîl Karaçam, İbn Ebî Dâvûd (316-928)'un, Kur'ân'ı ilk toplayanın Hz. Ömer olduğuna dair rivayet bildirdiğini ancak bundan maksadın Kur'ân'ın toplanması fikrini verenin Hz. Ömer olmasına işaret eden bir mâna taşıdığını belirtmiştir.¹⁵⁰

Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde fetih hareketleri hız kazanmış ve İslâm Devleti'nin sınırları genişlemiştir. Bu fetihler vesîlesiyle birçok farklı bölgeden insanlar İslâm'a giriyor, müslüman olan her beldeye Kur'ân ve din eğitimi için kurrâ sahâbe gönderiliyordu. Örneğin, Dımaşk ve Hımslılar Mikdad b. Esved (ö. 33/653)'den, Kûfeliler İbn Mes'ûd'dan, Basralılar Ebû Mûsâ el-Eş'âri'den, Şamlıların çoğu Übey b. Ka'b'dan kırâat alıyorlardı.¹⁵¹

Kevserî, beldelerdeki Kur'ân tâlimi husûsunda; "Kûfe'de Kur'ân ve fıkıh konusunda İbn Mes'ûd'un yanında öğrenim görenler oldukça fazladır. Hatta sadece kurrâ hâfızlardan Abdurrahmân b. el-Eş'âs ile Ümeyyeoğulları'na karşı ayaklananların sayısı dört bin civârıdır. Tâbiûnun hayırlılarından olan bu kurrâlar İbn Mes'ûd'un öğrencileri ve bunların talebeleridir. Ebû Mûsâ el-Eş'âri, öğrencilerini halkalara böler her halkanın başına onları kontrol eden bir nâkip görevlendirirdi. Sonra da kendisi bütün halkaları kontrol ederdi. Böylece her gün Basra Camii'nde güneşin doğuşundan öğlen vaktine kadar Kur'ân öğretimi ve ezberletilmesiyle uğraşırdı. Ebû'd-Derda'nın (ö. 32/652) da Şam'da vefât edene kadar Dımaşk Camiinde bu metodun aynısını her gün uygulamış olduğundan bahsetmektedir."¹⁵²

İslam beldelerinde kurrânın eğitim faâliyetleri üst düzey olmakla beraber bir sistem üzere inşa edilmiş olduğunu ifade etmemiz mümkündür. Akabe biatlarından sonra Kur'ân ve İslam dînini öğretmek üzere gönderilen sahâbîler de benzer bir görevi üstlenmişlerdir. Belki de eğitim öğretim açısından çok daha meşakkatli bir görevi ifâ etmişlerdir. Nitekim gidilen bölgelerdeki insanların çoğu İslâm ve Kur'ân'dan bîhaber olmakla beraber Arapça'ya da vâkıf değillerdi. Bu noktada kurrâ sahâbîler gittikleri bölgelerde yedi harf ruhsatının vermiş olduğu kolaylık ilkesinden de istifâde ederek Kur'ân öğretiminde kendi kırâatleri çerçevesinde

¹⁵⁰ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, 183.

¹⁵¹ Abdullâh Mahmûd, Şehhâte, *Târîhu'l-Kur'ân ve't-tefsîr* (Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Ammeti li'l-Kitâb, 1972), 47.

¹⁵² Kevserî, *Makâlât*, 33.

hareket ediyorlardı. Bu durum zamanla birtakım sorunları da beraberinde getirmeye başlamıştır. Nitekim âyetlerin tilâvetinde yaşanan farklılıklar bir aşamadan sonra çok ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu farklılıklar bilhassa İslâmiyet’i yeni kabul etmiş müslümanlar nezdinde şaşkınlık, tereddüt ve şüphe oluşturmuş, zamanla kendi kırâatlarının en fasih, daha hayırlı, daha doğru olduğunu iddiâ etmeye başlamışlardır.¹⁵³

İstinsah çalışmalarının başlamasına sebep teşkîl eden rivayetlerden biri de şöyledir: “Hz. Osman’ın hilâfetinin ilk yıllarında yapılan Azerbaycan ve Ermenistan seferi sırasında çeşitli bölgelerden sefere katılan Müslümanlar arasında kırâat ihtilafları ortaya çıkmıştı. Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) İbn Mes’ûd’un kırâatini esas alan Kûfelilerle Ebû Mûsâ el-Eş’ârî’nin kırâatini esas alan Basralılar arasındaki kırâat tartışmalarına tanık olunca endişeye kapılmış ve durumu halîfeye arz etmiştir.”¹⁵⁴

İstinsah faâliyetinin sebebi husûsunda Kevserî, fetihler sonucunda sınırların genişlemesiyle birlikte merkezden uzak beldelerde zamanla yanlış okuyuşların baş gösterdiğini ve bu sebeple Hz. Osman döneminde ashâbın; Hz. Ebû Bekir döneminde yazılan sâhifelerin tanınmış kurrâların gözetiminde çoğaltılması ve İslâm beldelerine gönderilmesi husûsunda görüş birliğine vardığını belirtmiştir.¹⁵⁵

Kevserî, istinsah faâliyeti sürecinde Übey b. K’ab’ın da olduğunu ve Zeyd b. Sâbit’e yardım edenler arasında bulunduğunu iddiâ etmekte ve çağdaşı olan Zehebî (ö. 748/1348)’nin Übey b. Ka’b’ın bu faâliyetten önce vefât ettiğine dair görüşündeki ısrarının tamamen bir vehim olduğunu vurgulamaktadır.¹⁵⁶

3.1.7.3 İstinsah Faâliyetindeki Prensipler

Kur’ân’ın çoğaltılması için oluşturulan komisyonun dört kişiden müteşekkil olduğu, bunlardan yalnızca Zeyd b Sâbit’in Ensar’dan olduğu, Abdullâh b. Zübeyr (ö. 73/692), Saîd b. el-Âs (ö. 59/679) ve Abdurrahmân b. Hâris b. Hişâm (ö. 43/663-64)’ın Kureyş’ten olduğu sâbittir.¹⁵⁷ Kevserî, bu heyetin yaklaşık on kişiden oluştuğunu belirtmiştir.¹⁵⁸ Kevserî’nin bu değerlendirmeyi istinsah faâliyetini

¹⁵³ Şehhâte, *Tarîhu’l-Kur’ân ve’t-tefsîr*, 47.

¹⁵⁴ Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî, *Kitâbü’l-mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery (Leiden: E. J. Brill Academic Publishers, De Goeje Fund, 1937), 18-19.

¹⁵⁵ Kevserî, *Makâlât*, 29.

¹⁵⁶ Kevserî, *Makâlât*, 29.

¹⁵⁷ Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*, 85., Subhî es-Sâlih, *Kur’ân ilimleri*, trc. M. Said Şimşek (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 81.

¹⁵⁸ Kevserî, *Makâlât*, 29.

yürüten dört sahâbenin yanı sıra yukarıda bahsedildiği üzere Übey b. Ka'b gibi yardımcı olan sahâbîleri de esas alarak yapmış olması muhtemeldir. İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929), dört kişilik komisyonun yanında iki kişilik (Zeyd b. Sâbit- Saîd b. el-Âs) bir komisyondan, ayrıca on iki kişilik bir başka komisyondan da bahsetmiştir.¹⁵⁹ Bu noktada genel kabul istinsah heyetinin dört kişiden müteşekkil olduğu yönündedir.

Yukarıda isimleri zikredilen heyet istinsah faâliyeti esnasında bâzı prensipler koyarak çalışmalarına başlamıştır. Bu prensiplerin başında daha önce Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen mushafın esas alınması gelmektedir.¹⁶⁰ Çoğaltılan mushaflardaki tertip arza-i âhire'de son şeklini almış olan Kur'ân mushaf tertîbidir.¹⁶¹ Yazılan mushaflar içerisinde hazf, ziyâde, bedel, vasl, fasl gibi hususlar bulunmaktaydı. Eğer üzerinde ittifak edilen bir kırâat varsa bu kırâata göre; üzerinde ihtilâf edilen bir kelime söz konusu ise sahîh okuma biçimlerin hepsine imkân verecek şekilde; bunun imkânı yoksa farklı mushaflarda bu farklılığı gösterecek şekilde yazılmıştır.¹⁶² İstinsah faâliyeti esnâsında farklı lehçeler husûsunda istinsah heyeti arasında bir anlaşmazlık durumunda, âyetlerin yazımında Kureyş lehçesi tercîh edilecektir. Bu mushaflardan Kur'ân olmayanlar (mesela sahâbenin tefsîr mâhiyetinde yazılmış özel notları ve nasihi mensuhu açıklamak için koydukları ilâveler) terkedilecektir.¹⁶³ Hz. Osman döneminde tanınmış kurrâ tarafından çoğaltılan nüshâlar müslümanların yaşadığı İslâm beldelerine gönderilecek, bu belde halkı kendi ellerinde bulunan nüshâlarla kendilerine gönderilen mushafı karşılaştıracak, tilâvette ve kitâbette gönderilen mushaf esas alınarak ona uyulacak, bunların dışında kalan bâzı kimselerin yazıya geçirdiği ve içinde hatâlar olan mushaflar terkedilecektir.¹⁶⁴

Kevserî, istinsah işleminin beş yıl sürdüğünü, yazılan mushafların Mekke, Şam, Basra ve Kûfe'ye gönderildiğini, bir mushaf'ı Medîneliler için bir mushafı da kendisi için ayırdığını, bu mushafların Kur'ân'ın okunması ve mukâbelesinde

¹⁵⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesahif*, 22-25.

¹⁶⁰ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 21.

¹⁶¹ Muhammed Abdüllatîf İbn Hatîb, *el-Furkân* (Kahire: Matba'atu'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1367/1948), 46-47.

¹⁶² Halîl Abdurrahmân el-Akk, *Tarîh-u tevsîku'n-nassi'l-Kur'ân'il-Kerîm*, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1986-1406) 59.

¹⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhim Itfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1374/1964) 1, 52.

¹⁶⁴ Kevserî, *Makâlât*, 29.

kurrânın kontrolü dâhilinde olduğunu ve Hz. Alî (ö. 40/661) başta olmak üzere ümmetin bu amelinden dolayı Hz. Osman'a müteşekkîr olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵

Kevserî, nâzil olduğu günden bugüne ve bugünden de kıyâmete kadar ümmetin Kur'ân'ı ezberleme ve muhâfaza etme konusunda büyük hassâsiyet gösterdiğini, bununla beraber Hz. Peygamber'den başlayan cem' ve istinsah faaliyetleriyle süregelen vahyin muhafaza sürecine rağmen herhangi bir kimsenin onun bir lafzında vehme düşmesinin ve bir kelimesinde hata yapmasının önüne tamamen geçilemeyeceğini, ancak yapılan bu hataların, çoğunluğun zabtı ve hıfzı karşısında eriyip gideceğini ve ilim ehlinin de tefsir kabîlinden veyahut vehim üzere kırâate girmiş olanı birbirinden ayırmaya muktedîr olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁶

Kevserî bu cümlelerin devamında, batılı müsteşriklerin mushaf tarihi ve kırâatler hakkında, vehm içeren düşüncelerini besleyebilecek niteliğe sâhip; Kur'ân ilimleri, kırâatlar, Resmu'l-Mushaf, şâz kırâatlar ve tabakât alanındaki eserleri neşretmeye özel bir önem gösterdiklerini, ancak objektif araştırma görüntüsü altında haçlı dönemini ihya amacı taşıdıklarını belirtmiştir.¹⁶⁷

3.1.7.4 Şehirlere Gönderilen Mushafların Âkıbeti

Yaklaşık beş yıllık bir süre zarfında ortaya çıkan mushaflar, dönemin önemli şehirlerine gönderilmiştir. Kevserî, Hz. Osman'ın bu mushafları Mekke, Şam, Kûfe ve Basra şehirlerine göndermiş olduğunu ve bir mushafı kendine bir mushafı da meşhur kurrânın gözetiminde Medîne ehline teslim ettiğinden bahsetmektedir.¹⁶⁸ Kevserî, beldelere gönderilen bu mushafların âkıbeti hakkında bilgiler vermektedir.

Kevserî, Kûfe şehrine gönderilen mushafın Abbasiler (750-1258) dönemine denk gelen Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 643/1245)'nin yaşamış olduğu dönemde Trablusşâm yakınlarında bulunan Ervad adası önünde yer alan Tartus'ta muhâfaza edildiğini ve daha sonraları Humus kalesine nakledildiğini ve Nablûsî (ö. 1143/1730)'nin yapmış olduğu seyahatlerde bu nüshaları vasfetmiş olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁹ Kevserî, Kûfe mushafının birinci dünya savaşına kadar Humus kentinde kıymetli eşyalarla birlikte muhâfaza edildiğini sonrasında yetkililer tarafından devletin başkenti olan İstanbul'a nakledildiğini belirtmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Kevserî, *Makâlât*, 30.

¹⁶⁶ Kevserî, *Makâlât*, 35.

¹⁶⁷ Kevserî, *Makâlât*, 35.

¹⁶⁸ Kevserî, *Makâlât*, 30.

¹⁶⁹ Kevserî, *Makâlât*, 30-31.

¹⁷⁰ Kevserî, *Makâlât*, 31.

Medîne mushafı hakkında Ömer Rıza Doğrul (1893/1952), Mevlânâ Şiblî (ö. 1857/1914) “Tehzîbu’l-Ahlâk” mecmuâsında, Medîne ehli için ayrılmış olan bu mushafın h. 735 yılına kadar Medîne’de görüldüğünü ve kendisinin beyânı üzere mushafın üzerinde “Rasûlullâh’ın ashâbından bir topluluğun icmâi budur. Bu ashab arasında Zeyd b. Sâbit, Abdullâh b. Zübeyr ve Saîd b. el-Âs vardı.” şeklinde bir yazının olduğunu, bahsi geçen nüshâda ayrıca toplama işinde görev alan diğer ashâbın isimlerinin de yazılı olduğunu belirtmiştir.¹⁷¹ Kevserî, Medîne mushafının da Birinci Dünya Savaşı’na kadar Medîne’de olduğunu, savaş esnasında Kûfe mushafı gibi başkente nakledilmiş ve savaşın bitimiyle birlikte muhtemelen eski yerine iade edilmiş olduğunu ifade etmektedir.¹⁷²

Şam mushafı hakkında Endülü’s’lü seyyah İbn Cübeyr (ö. 614/1217) Şam ziyareti esnasında Dimeşk Camii’nde Hz. Osman’ın gönderdiği mushafı gördüğünden bahsetmektedir.¹⁷³ Kevserî, Şam mushafının önceleri Taberiyye’deyken sonrasında Şam’a nakledildiğini, İbnü’l-Cezeri (ö. 833/1429)’nin yaşamış olduğu dönemlerde Tebük’ta Tevbe Mescîdi’nde korunduğunu, sonraları Birinci Dünya Harbi’ne kadar Emevî Camii’nde hatip odasında muhâfaza edildiğini ve sonraları İstanbul’a nakledildiğini belirtmiştir. Kevserî, Şam mushafı hakkında bir başka hususu daha aktarmaktadır. Kevserî, yaşadığı dönemin meşhûr âlimlerinden olan Abdulkakîm el-Afgânî’nin mushafın başkente nakledilmesinden birkaç yıl önce Şam mushafında yer alan aynı yazı stiline birebir kopyasıyla istinsah ettiğini ve yaşadığı dönemde istinsah edilen bu mushafın şeyhin arkadaşlarının yanında mahfûz olduğu bilgisini vermektedir.¹⁷⁴

Kevserî, son olarak bahsetmiş olduğu ve Hz. Osman’a âit olduğu düşünülen mushaftır. Kevserî Hz. Osman’ın kendine ayırmış olduğu mushafın Ebû Ubeyd tarafından bâzı kütüphânelerde görülmüş olduğunu, Ebû Muhammed Makrîzî (ö. 845/1442)’nin el-Hıttatü’l-Makrîziyye isimli eserinde Amr b. As Camii’nde değinmiş olduğu Esmâ mushafının Hz. Osman mushafı olmasının ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁵ Kevserî, Abdülazîz b. Mervân (ö. 86/7059)’ın bu mushafta tespît edilecek her yazım hatası için büyük bir ödül koyduğunu, bahsedilen

¹⁷¹ Ömer Rıza Doğrul, *Kur’ân Nedir* (İstanbul: Amedî Matbaası, 1345/1927), 65.

¹⁷² Kevserî, *Makâlât*, 31.

¹⁷³ Ebû’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1384/1964), 197-198.

¹⁷⁴ Kevserî, *Makâlât*, 31.

¹⁷⁵ Kevserî, *Makâlât*, 31.

mushafta Kûfe’li bir kırâat âlimi tarafından hatâen (نعجة) kelimesi yerine (نجعة) şeklinde yazıldığı tespit ettiğini ve ödülü aldığını aktarmaktadır.¹⁷⁶ Kevserî, bu mushafın Nebevî emanetlerle birlikte Kahire’de Melik el-Gavrî türbesine nakledilmiş olduğunu ve yine diğer emanetlerle birlikte Kahire’deki Meşhed-i Hüseyinî’ye götürülmüş olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁷

Kevserî’nin beldelere gönderilen mushaflar hakkında aktarmış olduğu bilgilere bakıldığında dört mushaf hakkında mâlumât vermektedir. Kevserî’nin Mekke ve Basra mushaflarına dair mâlumât vermemiş olması onun çalışmamızın başında bahsedilen ilmi yaklaşımına dair güzel bir örneklik sunmaktadır. Nitekim Kevserî, Hz. Osman’ın şehîd edildiğinde yanında bulunan mushafa mübârek kanının akması sebebiyle bundan istifâde etmek isteyen birçok sahtekârın ortaya çıkarak bâzı eski mushafları kanla lekeleme cüretini gösterdikleri ve bu sebeple kütüphelerde kana bulanmış nice mushafların varlığından bahsetmektedir.¹⁷⁸

3.2 Kevserî’nin Kırâat İlminin Temel Meseleleri Hakkında Görüşleri

Zâhid el-Kevserî’nin Kırâat ilminin temel meseleleri ile ilgili çoğunlukla selefîn görüşlerine muvâfakat etmekle beraber bazen orijinal değerlendirmeler serdettiğini ve bu değerlendirmeleri temellendirirken kadîm ulemânın da kullandığı verileri farklı bakış açıları ve kendine has saptamalarla kullanmış olduğunu gözlemlemek mümkündür. Şüphesiz bu durumu, onun ilmî yetkinliğinin ve karakterinin bir yansıması olarak okumak mümkündür. Binaenaleyh çalışmamızın bu aşamasında Kevserî’nin, Kırâat İlmi’nin temel meseleleriyle ilgili değerlendirmeleri ele alınarak analiz edilecektir.

3.2.1 Yedi Harf Meselesi

Geçmişten günümüze İslâmî ilimlerin kendi içerisinde ortaya koyduğu ana mevzuları ve bu mevzular üzerinden bina ettiği usûl ve görüşleri bulunmaktadır. Kur’ân ve kırâat alanında Rasûlullâh döneminden itibaren önemli ve anlaşılması güç olan konuların başında “Yedi Harf” meselesi gelmektedir. İslâm âlimleri, bu meseleyi açıklığa kavuşturulması gereken bir konu olarak değerlendirmiş, yedi harf ruhsatının mâhiyetinin çözümüne dair ciddi bir gayret ortaya koymuşlardır. Nitekim ruhsatın verilişinden sonra zamanla yedi harfin ne demek olduğu

¹⁷⁶ Kevserî, *Makâlât*, 31.

¹⁷⁷ Kevserî, *Makâlât*, 31-32.

¹⁷⁸ Kevserî, *Makâlât*, 32.

husûsunda pek çok sonuç ortaya çıkmış olsa da yedi harfin ne olduğu hakkında kesin ve net bir bilgiye sahip olduğumuzu söylememiz mümkün gözükmemektedir. Bu bağlamda Zâhid el-Kevserî, Kur'ân'ın yedi harf üzere indirildiğini bildiren hadislerin tevâtür seviyesinde olduğunu belirtmiş, fakat âlimlerin yedi harfin ne anlama geldiği konusunda yaklaşık kırk farklı görüş ortaya koymak sûretiyle ihtilâf ettiklerini aktarmıştır.¹⁷⁹

Burada yedi harf ruhsatının mâhiyetini açıklama çabasına girmek yerine ruhsatın verildiği dönem içerisinde nasıl bir fayda sağladığını anlamanın, yedi harfî anlamlandırmada daha yararlı olacağı söylenebilir. Nitekim ruhsatın verildiği dönemde İslam'a dâvetin Mekke sınırlarını aşması ve özellikle Hz. Peygamber'in Medîne'ye hicretiyle birlikte Arap dilinin farklı lehçelerini konuşan birçok etnik kökene ve dînî anlayışa sâhip olan insanların İslâm dînine geçmiş olması sonucunda, başlangıçta vâir olan homojen dil algısını ortadan kaldırmış, özellikle âyetlerin tilâvetinde telaffuz ve mânâ açısından birtakım sorunların ortaya çıkmasını berâberinde getirmiştir. Bu hususta Kevserî, Kur'ân'ın büyük bir kısmının Kureyş Lehçesi'ne göre indiğini, Mekke'nin fethiyle birlikte insanların Allâh'ın dinine kalabalıklar halinde girmeye başladığını, farklı Arap kabîlelerinden heyetlerin geldiğine ve bunun üzerine yüce Allâh'ın, bu kabîlelere, Hz. Peygamber'in dilinden Kur'ân'ı kendi lûgat ve lehçelerinden okumaları konusunda izin verdiğini belirterek, yedi harf ruhsatının bir kolaylık ilkesi olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁰

Bu sorunlara günümüz perspektifinden baktığımızda da yedi harf ruhsatının verilmesinin gayet anlaşılabilir olduğunu görmemiz mümkündür. Günümüzde dahî Kur'ân'la ilk kez muhâtap olan çocuk, yaşlı, genç fark etmeksizin, âyetlerin tilâveti esnasında telaffuz sorunları yaşayabildikleri bilinen bir husustur. Bu sebeple yedi harf ruhsatı ümmetin Kur'ân'ı tilâveti noktasında yaşamış olduğu zorluklar ve bu minvalde hasıl olan ihtiyaca binâen verilmiştir. Nitekim yedi harf ruhsatı hakkında gelen rivayetlerde Hz. Peygamber'in bu ihtiyâca binâen Cebrâîl vasıtasıyla Yüce Allah'tan müsaade istediği ve bu isteği doğrultusunda yüce Allâh'ın “Kur'ân yedi harf üzere nâzil olmuştur, kolayınıza geleni okuyun” şeklinde müspet cevap verdiğî görülmektedir.¹⁸¹ Kevserî'nin yedi harfî kolaylık ilkesi olarak değerlendirmesinden

¹⁷⁹ Kevserî, *Makâlât*, 39.

¹⁸⁰ Kevserî, *Makâlât*, 39.

¹⁸¹ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 34.

hareketle, ruhsatın veriliş zamanına dair de âlimlerin çoğunluğunun kabûl ettiği Medîne döneminin son yıllarına işaret etmekte olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim yedi harf ruhsatı ile ilgili rivayetlerde geçen “Benî Ğifâr”, “Mescîd” ve bir başka rivayette ise “Hz. Ömer ve Mekke’nin fethinden sonra müslüman olduğu bilinen Hişam arasında geçen tartışma” ruhsatın Medîne döneminin sonlarına tekâbül ettiği görüşünü desteklemektedir.¹⁸² Sonuç olarak yedi harf hakkında farklı teorik tanımlar yapılmış olsa da asıl amacının geçmişten günümüze kadar uygulanagelen bir kolaylık ilkesi niteliği taşımış olması şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Yedi harf kolaylığı ümmetin geniş coğrafyalara yayılmasıyla birlikte çeşitli kırâat farklılıklarını ortaya çıkarmış ve zamanla bu farklılıklar bir ilim halini almıştır. Kırâat ilmi, özellikle on dokuzuncu yüzyılda batılı müsteşriklerin Kur’ân’ın zayıf noktası olarak gördükleri bir ilgi alanı haline gelmiştir. Bu noktada oryantalistler yedi harf üzerinden vahyin otoritesinin zarar göremeyeceğini düşünerek, ruhsatın uygulamaları sonucunda ortaya çıkan kırâat farklılıkları üzerinden araştırmalar yapmışlardır. Kevserî özelinde çalışmanın başından itibaren yer yer ifade edildiği üzere kırâatler hakkında geleneksel çizgiye sâdik kalmanın ötesinde, bu çizgiye katkı sunacak bir duruş ortaya koymaya çalışmıştır. Yedi harf ruhsatı gibi kırâat ilminin köşe taşlarını oluşturan konuları yüksek bir iç tutarlılıkla ve bir bütünlük arz edecek şekilde açıklaması, dönemin oryantalist akımları karşısında, geleneksel çizgiyi kuru bir şekilde savunma yolunu tercih etmeyip alana yeni bir soluk getirme çabasının tezahürü olarak okunabilir.

3.2.2 Yedi Harf ile İlgili Bâzi Hadisler

Sıhhat dereceleri farklı olsa da “yedi harf” ile ilgili birçok hadis rivayeti nakledilmiştir. Bu konu hakkında Çetin; Yedi harf ile ilgili gelen rivayetlerin mükerrerler hariç altmış kadar olduğunu, bu hadisleri rivayet eden sahâbi sayısının yirmi yedi olduğunu belirtmiştir.¹⁸³ Kevserî’nin yedi harfi kolaylık ilkesi bağlamında bir değerlendirmeye tâbî tutması sebebiyle bu kısımda yedi harf ruhsatı hakkında sahih kabûl edilen ve ruhsatın Medîne döneminin son yıllarında verildiğine işaret eden rivayetler üzerinde durulmuştur.

Konu hakkında rivayetlerde geçen en önemli cümle şu şekildedir;

“Şüphesiz bu Kur’ân Yedi Harf üzere indirilmiştir; ondan kolayınıza geleni okuyunuz.”

¹⁸² Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 34.

¹⁸³ Çetin, *Kırâatların Tefsire Etkisi*, 46.

Hiz. Ömer'den nakledilen rivayete göre: "Hz. Peygamber" in hayatta olduğu yıllarda Hiz. Ömer ve Hişâm b. Hâkim (r.a.) arasında geçen diyaloga göre namaz esnasında Hişâm b. Hâkim'in Fûrkan Sûresin'den bâzı âyetleri Hiz. Ömer'in daha önce duymadığı bir kırâat üzere okuduğunu işitmiş, Hişâm'ın yanına giderek bu kırâatı nereden öğrendiğini sormuştur. Hişâm, okuduğu kırâatı bizzat Rasûlullah'tan işittiğini söylemiştir. Bu cevaptan sonra iki sahâbe konuyu Hiz. Peygamber'e arz etmiş ve iki kırâatin de doğru olduğu husûsunda müspet cevap almıştır."¹⁸⁴ Rivayette ismi geçen Hişâm b. Hâkim Mekke'nin fethinden sonra müslüman olmuştur. Bu sebeple yedi harf ruhsatının Mekke'nin fethinden sonra verilmiş olduğuna dair kanâatin ortaya çıkmasına örneklik oluşturmıştır.

Übey b. Kâ'b'dan gelen rivayette; "Hz. Peygamber'in kendisine bir sûreyi öğrettiğini, fakat mescitte otururken aynı sûreyi bir başka sahâbînin farklı bir kırâat üzere okuduğunu ve bu durumu Rasûlullâh'a arz ettiklerinde iki sahâbenin de tilâvetini tasdik ederek; Ey Übey! Kurân yedi harf üzere indirilmiştir. Hepsî de şâfidir, kâfidir"¹⁸⁵ buyurmuştur.

Rivayette yer alan şâfi kelimesi; Kur'ân'ın ve yedi harfin tamamının hikmet ve öğütlerine sarılan müminler için şifâ kaynağı olduğu, şeytanın vesveselerinden koruyacağı, hepsi de Allah katından vahyedilip inzâl edildiği için inananlara şifa vereceği şeklinde yorumlanmış, kâfi kelimesi ise; Kur'ân'ın hikmet ve öğütlerinin, başka hikmet ve öğütlerden müstağnî kılıp yeterli olacağı, bu yedi harfin, Hiz. Peygamber(s.a.s)'in doğruluğu, Kur'ân'ın nazımının i'câzı ve insanların onun benzerini getirmekten âciz olması hususlarında delil olarak yeterli olduğu şeklinde yorumlanmıştır.¹⁸⁶ Ayrıca rivayette geçen "mescîd" kelimesinin de Mescid-i Nebî'ye delâlet etmesi bakımından ruhsatın Medîne dönemine denk geldiği görüşünü desteklediği söylenebilir.

"Übey b. Kâ'b'dan gelen rivayette, Hiz. Peygamber'in Beni Ğifâr gölcüğü yanında iken, Cebrâîl ona gelerek yüce Allâh'ın ümmete Kur'ân-ı Kerîm'i bir harf üzere okumalarını emrettiğini ve Hiz. Peygamber'in ümmetin buna gücünün

¹⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u 's-Sahîh*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1399/1979), "Fezâilü'l-Kurân", 5 (No. 4706), Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu 's-Sahîh*, thk. Muhammed el-Farayâbî (Riyâd: Dâru Tayyibeti li'n-Neşri ve't-Tevzîn, 1437/2006), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 48 (no.270).

¹⁸⁵ Ebû Abdirrahmân Ahmed Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Râid b. Sabri İbn Ebî Alfî (Riyad: Dâru'l-Hadâratî li'n-Neşri ve't-Tevzîn, 1436/2015), "İnfitah", 38 (no: 940).

¹⁸⁶ Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraatlar*, 48-49.

yetmeyeceğini ve sonunda yüce Allâh'ın yedi harf ruhsatını bahşettiği bildirilmektedir.”¹⁸⁷

Yukarıda Benî Gifâr gölcüğünün Medine yakınlarında bulunduğu bahsedilmişti. Nakledilen bu sahîh rivayette hem yedi harf ruhsatının hangi dönemde verildiğine hem de ruhsatın ümmet için Kur'ân'ın tilâvetinde kolaylık sağladığına dair bilgi verilmektedir.

3.2.3 Arza-i Âhire ve Mâhiyeti

Rasûlullâh'ın âyetlerin korunması için ortaya koyduğu sistemde ezber ve kitabet usûlüyle birlikte arza yöntemi de önemli bir yer tutmuştur. Bu yöntem, ezber ve yazı sayesinde oluşturulan muhâfaza sisteminde, Kur'ân âyetlerinin tetkikindeki son duraktır. Rasûlullâh'ın yaşamı boyunca her yıl Ramazan ayında Cebrâîl (a.s.) ile gerçekleştirdiği arza usûlünün asıl amacı, âyetlerin korunmasının yanında tahrifini ve değiştirilmesini de engellemektir. Kevserî, kırâatlerin mütevâtirliği/Kur'ân'îliği hakkında görüşlerinin başlangıç noktası olarak arza-i ahire'yi göstermektedir. Kevserî'nin mütevâtirlik konusunda görüşlerine geçmeden evvel arza-i ahire hakkında görüşlerinin bilinmesi önem arz etmektedir.

3.2.3.1 Arza'nın Yapılış Şekli

Arza'nın yapıldığı hususunda herhangi bir sorun olmamakla birlikte, bu olayın nasıl gerçekleştiği noktasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. İlk olarak; “Melek Cebrâîl mukabele esnasında sadece Hz. Peygamber'le birlikte (metafizik) bir hal üzere miydi? Yoksa mukabele esnasında orada bulun sahabilerin de vakıf olduğu fiziki bir durum söz konusu muydu?” gibi sorular akla gelmektedir. Öncelikle bu hadisenin fiziki bir ortamda gerçekleşmiş olduğuna dair genel bir görüş olduğunu söylememiz mümkündür. Arzanın mahiyeti hakkında detay veren değerlendirmelerden bir tanesi de Muhammed Hamidullah'a aittir. Hamidullah, Kur'ân metninin bir mânâda son karşılaştırması olan son arzada, Rasûlullâh'ın Kur'ân'ı Kerîm'i yüksek sesle tilâveti esnasında, çevresinde bulunan sahâbenin yanlarında bulunan nüshalardan, okunan âyetleri karşılaştırarak tetkik ettiklerini, bu esnada Cebrâîl'in de Rasulün yanılma veya unutma ihtimâline karşı hazır şekilde beklediğini belirtmiştir.¹⁸⁸ Benzer değerlendirmelere başka kaynaklarda da rastlamak mümkün olmakla beraber konumuzu ilgilendiren tarafla burada asl olanın, arzanın mâhiyetinin ne olduğundan ziyâde kesin olarak her sene Ramazan

¹⁸⁷ Nesâî, “İnfitah”, 37 (no: 939).

¹⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/579.

ayında Cebrâîl ile Hz. Peygamber arasında gerçekleşen bir usûl olduğunun bilinmesidir.

3.2.3.2 Arza-i Ahire'nin Kaç Defa Yapıldığı Meselesi

Arza'nın her yıl hangi ayda yapıldığı, nasıl yapıldığı, nerede gerçekleştiği hakkında vermiş olduğumuz bilgilerin yanında arzanın, yirmi üç yıllık risalette hangi yıllarda başladığına dair net bir bilgiye sahip olmadığımızı söyleyebiliriz. Bu hususta Hamidullah, mukabele kelimesinden hareketle orucun Medine'ye hicret sonrası farz kılınışıyla birlikte arzanın başladığını ifade etmiştir.¹⁸⁹ Ancak Muhsin Demirci, Ramazan ayının kutsal olarak sayılması, oruç sebebiyle değil çok daha önce gerçekleştiği ve bu nedenle orucun kutsal olan Ramazan ayında farz kılındığı, haliyle arzanın tarihini orucun farziyetiyle başlatmanın pek isabetli görünmediğini belirtmiştir.¹⁹⁰

Rasûlullâh'ın âyetlerin korunması için ortaya koyduğu sistemde ezber ve kitabet usûlüyle birlikte arza yönteminin de önemli bir yer tuttuğu daha önce ifade edilmişti. Bu yöntem, ezber ve yazı sayesinde oluşturulan muhâfaza sisteminde, Kur'ân âyetlerinin tetkikindeki son duraktır. Rasûlullâh'ın yaşamı boyunca her yıl Ramazan ayında Cebrâîl (a.s.) ile gerçekleştirdiği arza usûlünün asıl amacı, âyetlerin korunmasının yanında tahrifini ve değiştirilmesini de engellemektir.

Kevserî, Kur'ân-ı Kerîm'in kitabetinin ve tilâvetinin muhâfazasının önemli olduğunu belirtmek maksadıyla Rasûlullâh'ın her yıl Ramazan ayında Kur'ân'ı Cebrâîl'e (a.s.) arz ettiğini ve bunun karşılıklı olarak iki defa yapıldığını belirtmiş, son arzada bu durumunun toplamda dört defa gerçekleştiğini ve sonrasında Hz. Peygamber'in sahâbeye de bir kez daha Kur'ân'ı arz ettiğini ifade etmiştir.¹⁹¹ Böylece Kevserî'ye göre son arzanın beş kez gerçekleştiği anlaşılmaktadır. İlk bakışta genel kabule göre son arzanın iki kez gerçekleştiği yönündeki haber ve değerlendirmelere muhalif gibi görünen bu değerlendirmenin Kevserî tarafından muhkem bir noktaya dayandırılmamış olması, buradaki rakamsal değerlendirmenin farklı bir bakış açısıyla yapıldığından kaynaklandığını akla getirmektedir. Muhtemeldir ki Kevserî, Cebrâîl (a.s.) ile Hz. Peygamber arasında karşılıklı gerçekleşen her arzayı, her birinin ayrı ayrı Kur'ân'ı tilavet etmesi cihetiyle iki arza olarak değerlendirmekte, bu işlemin iki kez gerçekleşmesi sebebiyle de son arzanın

¹⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/579.

¹⁹⁰ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 153.

¹⁹¹ Kevserî, *Makâlât*, 26.

dört kez gerçekleştirmiş olduğunu sonucuna varmaktadır. Bu açıdan bakılınca Kevserî'nin vermiş olduğu rakam genel kabule aykırı olmamaktadır. Ancak her halükârda son olarak Hz. Peygamber'in bir kez de sahabeye Kur'ân'ı arz ettiği değerlendirmesi Kevserî'nin konuyla alakalı orijinal bir değerlendirmesi olarak kayda geçirilmelidir. Kevserî'nin son arzanın kaç kez gerçekleştiği ile alakalı meselenin ehemmiyetini pekiştirici bu değerlendirmelerinin; kırâatlerin kaynağı ve Hz. Peygamber'e dayandırılması noktasında kritik öneme sahip olmasıyla alakalı olduğu ve konu hakkında ileri sürülen oryantalist iddiaları bertaraf etme amacına mebni olduğu değerlendirilebilir.

Gerçekten de kırâatlerin kaynağı, erken dönemden itibaren tartışılmış ve bu konuda görüş ayrılıkları olmuştur. Kevserî, son arzada aktarmış olduğu görüşüne ek olarak, kırâatlerin de son arzada varid olduğunu belirtmiş, son arza'nın bir bütün olarak Kur'ân-ı Kerîm'in hem yazıda hem de okunuşta bilinçli bir şekilde ve büyük bir dikkatle yapıldığını, Cebrâîl (a.s.) ve Hz. Peygamber arasında dört defa tetkiki yapıldıktan sonra son olarak sahâbe huzurunda yapıldığını vurgulamıştır.¹⁹² Kur'ân'a muhatap olan bütün kesimlerin yer aldığı bu ortam ve yapılan bu uygulama sayesinde vahye gelebilecek çeşitli saldırıların da önüne geçilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'e kırâatler üzerinden saldırıların yoğunlaştığı bir dönemde Kevserî'nin son arza'yı kırâatlerin de dâhil olduğu bir uygulama şeklinde değerlendirmesi dikkat çekicidir. Bu değerlendirmenin, beraberinde Kevserî'nin kırâatlerin mütevâtirliği/Kur'ân'îliği hususundaki görüşlerinin şekillenmesinde de etkili olduğunu söylememiz mümkündür.

3.2.4 Kırâatlerin Mütevâtirliği-Kur'ân'îliği Meselesi

Kırâat ilmî içerisinde yer alan önemli konuların başında kırâatlerin mütevâtirliği/Kur'ân'îliği meselesi gelmektedir. Mütevâtirlik bahsi, kırâat ilmî içerisinde çalışma yapan herkesin mâlumu olmasına rağmen pek çok akademik çalışmanın da yapıldığı bir konudur. Bu sebeple bu başlık altında amacımız mütevâtirlik konusunun kırâat ilmî içerisindeki mâhiyetine değinmekten ziyâde ilk olarak mütevâtirlik fikrinin hangi dönemden itibaren gündeme geldiğine ve dönemler arasındaki anlayış farklılıklarına dair bilgiler vererek devamında Zâhid Kevserî'nin bu husutaki görüşlerine yer vermektir. Kırâat ilmî içerisinde mütevâtirliğin kapsamı mütekaddimûn ve müteahhirûn şeklinde ayrılmıştır.

¹⁹² Kevserî, *Makâlât*, 38.

Mütevâtirlik konusu ilk olarak mütekaddimûn döneminde daha çok usûl âlimlerinin gündeminde olan bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Onlar mütevâtirliği kırâatlerle değil, Kur'ân'la ilgili olarak mevzûbahis etmişler ve Kur'ân'ın mütevâtirliği üzerinde durmuşlardır.¹⁹³ Bu hususta Debûsî (ö. 430/1039): “Allâh'ın kitabı, mushafların iki kapağı arasında meşhur yedi harf doğrultusunda mütevâtir bir nakille bize gelen şeydir.”¹⁹⁴ şeklindeki tanımı mushafta yer alan âyetleri kapsamaktadır. Dönemin önemli usûl âlimlerinden olan büyük Hanefî fakihi Ebû Bekr Muhammed b. Serahsî (483/1090): “Şunu bilesin ki kitap, Peygamber'e (sas.) indirilen, mushafların kapakları arasında yazılı bulunan, bize meşhur yedi harf doğrultusunda mütevâtir olarak naklolunan Kur'ân'dır.”¹⁹⁵ tanımını yapmıştır. Bu tanımlardan hareketle mütekaddimûn döneminde genel olarak usûl âlimlerinin konu etmiş olduğu mütevâtirlik olgusu mushafın iki kapağı içerisinde bulunan âyetleri kapsamaktadır. Tanımlarda yer alan bir diğer kavram olan yedi harf ise kırâatler ile ilgili olmaktan ziyâde, vahyin inzâline esas teşkîl etmesi bakımından değerlendirilmiştir. Müteahhir dönem itibariyle yukarıdaki mütevâtirlik tanımlarının yanında kırâatlerin de mütevâtirlik kapsamına dâhil edildiğini söylememiz mümkündür. Müteahirûn döneminde kırâatlerin mütevâtirliğine karşı gibi gözüken fikir ve değerlendirmelerde itirazın kırâatlerin tevâtür yoluyla gelmiş olmasına değil, mütevâtirlik şartının kırâatler için şart koşulmasına yönelik olduğunu söylememiz mümkündür.

Kevserî, kırâatlerin son arzada Rasûlullâh (sas.) tarafından sahâbeye okunduğunu belirtmiştir.¹⁹⁶ Son arzadan itibaren kırâatlerin mütevâtir olarak asırlar boyunca bu şekilde devam ettiğini¹⁹⁷ ve bu kırâatlerin yedi, hatta on imam tarafından tevâtür seviyesinde rivayet edilmiş olan Kur'ân'ın birer parçası olduğunu dolayısıyla bu kırâatlerin bir harfini dahî herhangi bir şekilde inkâr etmenin küfür olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁸

Kevserî, kırâatlerin mütevâtirliği hususunda ki sert uslûbunu biraz daha esneterek, mütevâtir kırâatlerin bir kısmının tevâtürünün büyük bir çoğunlukla

¹⁹³ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 98.

¹⁹⁴ Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl*, nşr. Halil Muhyiddin el-Halis (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1401/2001), 20.

¹⁹⁵ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, nşr. Ebû'l-Vefa el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 1, 279.

¹⁹⁶ Kevserî, *Makâlât*, 38.

¹⁹⁷ Mehmet Özudoğru, *Kur'ân-ı Kerîm Elif-Bâsı ve Kur'ân-ı Kerîm Tilâvetine Medhal*, ed. Yasin Çöllü (İstanbul: Kitap Dünyası, 2025), 48.

¹⁹⁸ Kevserî, *Makâlât*, 26.

zarûri olarak bilinen kırâatlerden oluştuğunu, bir kısmının ise kurrâlar tarafından değil, sadece bütün mesaisini Kur'ân ilimlerine adanmış olan mütehasşıs kurrâlar tarafından bilineceğini belirterek, birinci kısma dâhil olan kırâatlerin herhangi bir noktasını inkâr etmenin ittifakla küfür olduğunu, ikinci kısma giren kırâatlerin ancak mütevâtir olduğuna dair delil getirildikten sonra inkar edilmesi halinde kişinin küfre düşeceğini ifade etmiştir.¹⁹⁹

Kevserî, tevâtür seviyesine ulaşmış olan kırâatlere dair görüşleri olan Taberî ve Zemahşerî gibi âlimlerin kırâat ilmine özel bir mesâi sarfetmedikleri için, uzman kurrânın düşmeyeceği yanlışlara düştüklerini ve konunun uzmanı olmadıkları için bu yanlışya düşmelerinde mâzûr olduklarını ifade etmiştir.²⁰⁰

Kevserî, yedi imamın kırâatlerinin hepsi Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)'nin *et-Teysîr*'inde ve Şâtıbî (ö. 590/1194)'nin *Hırzû-l-Emânî*'sinde mütevâtir olarak geçtiğini, buna ek olarak *Müncidü'l-Mukri'in* ve *en-Neşrü'l-Kebîr*'de yedi kırâati on kırâate tamamlayan diğer üç kırâatin de durumunun tevâtür seviyesine ulaştığının izahının yapıldığını belirtmiştir.²⁰¹

3.2.5 Kevserî'nin Kırâat Tasniflerine Bakışı

Kevserî, kırâatların mütevâtirliğine dair görüşlerini ifade ettikten sonra, mütevâtir kırâatların dışında kalan kısımlardan bahsetmektedir. Bu hususta ilk olarak ahad kırâatlardan bahsetmiştir. Kevserî, ahad tariklerle rivayet edilmiş olan kırâatların ya Kur'ân öğretimi sırasında kendilerinden işitilen ve sonra da kırâatler meyânında tedvîn edilen tefsirler olup ya da Kur'ân okuyan birinin diline sehven takılan ve o sırada dinleyen kırâat zannettiği şeyler olduğunu; Rasulullâh'a, sahâbeye, tabiûna kadar nispet edilen bu tariklerin ahad niteliklere sahip olduğunu ve bu şekilde gelen rivayetlerin kesinlikle Kur'ân'dan olmadığını belirtmiştir.²⁰² Bu meyanda Kevserî, Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'in imamlık yapıp yapmama konusunda kendisiyle iştirake eden Nafi' el-Kâri (ö. 169/785)'e kendisinin kırâatler konusunda uzman olmasından kaynaklı, namaz esnasında yapacağı bir hatanın dinleyenler tarafından kırâat olarak algılanacağını ve bu yüzden imamlık yapmasının uygun olmayacağını tavsiye ettiğini aktarmıştır.²⁰³

¹⁹⁹ Kevserî, *Makâlât*, 26.

²⁰⁰ Kevserî, *Makâlât*, 38.

²⁰¹ Kevserî, *Makâlât*, 38.

²⁰² Kevserî, *Makâlât*, 33.

²⁰³ Kevserî, *Makâlât*, 33.

Kırâatlerin ortaya çıkışı ile günümüze kadar olan evrede kırâat ilmi çerçevesinde birçok konu tartışılmış; bu konular içerisinde yer alan mevzûlara dair ihtilaflar günümüze kadar gelmiştir. Bu ihtilaflardan biri olan şâz kırâatler, kırâat disiplini içerisinde tanımlanması ve Kur'ân'dan olup olmadığı gibi hususlar da kırâat ilminin tartışılan konularından biri olagelmıştır. Şâz kavramı, İslâmî ilimler alanında rivayete dayalı olan ilimler tarafından kullanılan ortak bir kavramdır. Kırâat ilmi alanında şâz kavramı; sıhhat şartlarından en az birini taşımayan kırâat olarak tarif edilmekle birlikte tarihi süreç içerisinde terim olarak farklı şekillerde tanımlanmıştır. Taberî şâz kırâat hakkında ümmetin açık ve yaygın bir nakille getirdiği kırâatlerden ayrılarak tek kalanlardır²⁰⁴ tanımını yapmıştır. İbn Mücâhid (ö.324/936) şâz kırâati çok daha farklı bir perspektiften bir değerlendirmeye tabi tutmuş ve Kıra'at-ı Seb'a dışında kalan kırâatleri şâz olarak değerlendirmiştir.²⁰⁵ İbn Salâh'a (ö.643/1245) göre şâz kırâat" tevâtür ve meşhur yolla olmaksızın Kur'ân olarak nakledilen ama ümmetin benimseyip kabul etmediği kırâattır"²⁰⁶ tanımını yapmıştır. Kevserî, mütevâtir kırâatler ayrımını keskin bir şekilde çizdiği için bunun dışında kalanları aynı halka içerisine dâhil etmiştir. Kevserî, şâz kırâatları da ahad niteliğine yakın bir perspektifte ele almıştır. Kevserî, şâz kırâatlerin özel bir alan olduğunu ve ulemanın bu konuya has eserler kaleme aldığını belirterek, şâz kırâatların müdrec olan tefsir kabîlinden veyahut hata eseri ortaya çıkan kırâatler olarak değerlendirmiştir.²⁰⁷

Kevserî gerek ahad gerek şâz olarak değerlendirilen kırâatların tümünü aynı alan içerisine koyarak bu kırâatların müdrec kabilinden veyahut sehven ortaya çıkmış olduklarını belirtmiştir. Kevserî, mütevâtir olan veyahut olmayan olarak ikili bir tasnifle karmaşıklığa son verme düşüncesindedir. Kevserî bu yaklaşımından sonra oryantalistlerin İbn Mes'ûd'un muavvizeteyni mushafından çıkardığı iddiaları üzerine gitmiştir. İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve İbn Abbâs gibi sahabilerden rivayet edilen kırâatların mütevâtir olduğunu ancak bu kırâatlara muhalif lafızların birer tefsirden ibaret olduğunu ifade ederek özellikle İbn

²⁰⁴ Mehmet Maşuk Acar, *Kıraat İlminde Şâz Olgusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 28

²⁰⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-seb'a fî'l-kırâ'ât*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâr'u'l-Meârif, 1980), 11-15.

²⁰⁶ Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdîsî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç, (Ankara: TDVY., 1986), 184.

²⁰⁷ Kevserî, *Makâlât*, 34.

Mes'ûd'un mushafından Fatiha ve muavvizeteyni çıkardığını iddia edenlerin ya kasten yalan söylediklerini ya da vehme düştüklerini söylemiştir.²⁰⁸ Kevserî konu ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “İbn Mes'ûd'un kırâati, Kûfe talebeleri kanalıyla mütevâtir olarak rivayet edilmiştir. Âsım, bu kırâati Zirr b. Hubeyş vasıtasıyla ondan almıştır. Bu Ebû Bekir b. Ayyâş'ın Asım'dan aldığı kırâat olup şâz lafızlar da bu kırâatta yer almaz. Muavvizeteyn, talebeleri tarikiyle İbn Mes'ûd'dan mütevâtir olarak rivayet edilen kırâatta mevcuttur. Nitekim Fatiha da bu şekildedir. İbn Mes'ûd kırâatı yeryüzünün doğusundan batısına kadar müslümanların her zaman ve her tabakada dinlediği mütevâtir Âsım kırâatidir. Haliyle ahad haberle gelen bir rivayet sebebiyle bunların bulunduğunu bildiren mütevâtir rivayete muhalefet etmek mümkün değildir. Dahası İbn Mes'ud döneminde herkes, Fatiha ve muavvizeteyni namazlarda ve sıkıntılı zamanlarda okumak üzere ezberlemişti. Haliyle bu sûrelerin unutulma ihtimali olmadığından İbn Mes'ud'un bunları mushafa yazdırmasına gerek duymamış olmasında herhangi bir engel yoktur. İbn Mes'ud'un bu sûrelerin kendilerini değilde isimlerini çıkarmış olmasında da bir engel yoktur.”²⁰⁹ Kevserî bu ifadeleriyle oryantalist düşünceye karşı nasıl net bir duruş sergilediğini göstermektedir.

²⁰⁸ Kevserî, *Makâlât*, 34.

²⁰⁹ Kevserî, *Makâlât*, 34-35.

4. SONUÇ

Son dönem Osmanlı âlimlerinden olan ve ilmî yetkinliği sebebiyle Şeyhü'l-İslâm ders vekilliğine kadar yükselmiş mümtâz bir şahsiyet olan Muhammed Zâhid el-Kevserî, Temel İslâmî İlimler içerisinde yer alan pek çok alanda gerek ilmî birikimi gerekse bu alanlarda serdettiği görüşleriyle öne çıkmıştır. Kevserî, özellikle yaşadığı dönemin siyasî ve fikrî açıdan çalkantılı olmasının yanında, kendi hayatında da birçok sorunla yüzleşmiştir. Bunca olumsuz sebep karşısında onun ismi ilim kelimesiyle anılmıştır.

Kevserî, İslâm âleminde geniş literatür bilgisiyle öne çıkmış, seleften gelen ilmî birikime saygıyla bağlı olmasının ötesinde, görüşlerini temellendirirken Kur'ân ve sünnet süzgecinden geçirerek mantıkî duruş sergilemiş bir âlimdir. Bu minvalde kırâat ilmi özelinde serdettiği görüşlerinin hem yaşadığı dönemin siyâsî sorunları ve özellikle oryantalizm ve dinde reform/yenilenme gibi akımların görüşlerine karşı bir refleks içerdiğinin değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Kevserî, Kur'ân Tarihi ve Kırâat İlmi içerisinde yer alan temel konulara dâir kendine has görüşleri ortaya koyarken tenâkuz ya da tutarsızlığa düşmemekte, görüşlerini temellendirmede yüksek bir iç tutarlılıkla bütüncül bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Örneğin arza-i ahire ile ilgili orijinal olarak serdettiği görüşünün; Kur'ân'ın cem'i, yedi harf meselesinin anlaşılması ve kırâatlerin mütevâtirliği gibi konularda tam bir tutarlılıkla harmanlandığını görmek mümkündür.

Kevserî, Hz. Peygamber'in vahyin muhâfaza sürecinde ezber ve kitâbet metodunu uygulanmasının dönemin şartlarının getirdiği bir zorunluluktan öte ilâhî bir öğreti doğrultusunda uygulanagelen bir bilinç ve sistem üzere inşa edilen metodlar olduğunu ve bunun da günümüze kadar aynı yararlılıkta sürdüğünü ifade etmiştir.

Kevserî, Hz. Peygamber'in kırkı aşan vahiy kâtibi olduğunu, âyet ve sûrelerin tertîbinin tevkîfî olduğu görüşünü savunmuştur. Sûre tertîbinin ictihâdî olduğunu görüşünü savunan Mâlikî mezhebinin yoğun olduğu bir coğrafyada, Hanefî mezhebinin çizgisinden sapmaması onun ilmî duruşuna bir örneklik teşkil etmektedir.

Kevserî, Hz. Peygamber'in vefâtının hemen ardından Kur'ân'ın cem'edilmesi sürecinin vahyin orijinal yazısının korunma gayesinin bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple iki âdil şahit prensibinin de âyetlerin

sihhatlerinin tahkîki için değil, bilakis âyetlerin yazılmış olduğu malzemelerin bizzat Rasûlullâh'ın huzurunda yazılıp yazılmadığı husûsunda bir tahkîk olduğuna işâret etmektedir. Kevserî'nin nispeten orijinal sayılabilecek bu değerlendirmesi, “Kur'ân'ın yok olacağı endişesinden dolayı cem' faâliyeti yapılmış ve son anda vahiy kurtarılmıştır” şeklindeki art niyetli oryantalist iddiâların baştan önünü kesmesi itibariyle dikkat çekicidir.

Kevserî, vahyin muhâfaza sürecinde istinsah faâliyetinin de ümmetin ihtiyacı üzere yapılmış olduğunu, istinsah sürecinde çoğunluğun görüşünün aksine Übey b. K'ab'ın da heyette yer alarak Zeyd b. Sâbit'e yardım ettiği görüşündedir.

Kevserî, yaşadığı dönemin görüş ve değerlendirmelerine karşı bir duruş sergilemiş olmanın ötesinde kısır tartışmaların önünü kesecek hamleler de yapmıştır. Bu mânâda kırâat ilminin temelini teşkîl eden yedi harf ruhsatının mâhiyetinin ne olduğuyla ilgilenmek yerine yedi harf ruhsatının ümmete sağladığı katkı üzerinden bir değerlendirme yapmıştır. Kevserî yedi harfin ümmet için bir kolaylık olduğunu ve döneminde ortaya çıkan problemlere karşı bir ihtiyacı karşıladığını belirtmiştir. Aynı şekilde kırâat tasnifleri başlığı altında bu anlayışı sürdürmüş, şâz ve ahad kırâatları müdrec ve sehven ortaya çıkan kırâatlar şeklinde bir tanımlamaya gitmiştir.

Yukarıda da işâret edildiği üzere Kevserî'nin orijinal sayılabilecek değerlendirmelerinden bir tanesi de son arza konusundadır. Kevserî'nin, kırâatleri temellendirmede ilk durağı, Hz. Peygamber'in vefâtından önce Cebrâîl ile yaptığı son arzadır. Kevserî, son arzanın Rasûlullâh ve Cebrâîl arasında dört defa gerçekleşmiş olduğunu ve devamında Rasûlullâh'ın bir kere de Kur'ân'ı sahâbeye arzetdiğini ve bu son arzanın içerisinde kırâatlerin de yer aldığını belirtmiştir. Kevserî'nin son arzada kırâatların yer aldığı görüşünden hareketle on kırâat imamından gelen rivayetlerin tevâtür seviyesinde olduğunu ve bu kırâatları inkâr etmenin küfür olduğunu vurgulamıştır. Ancak on kırâatın dışında da mütevâtir kırâatlar olduğunu belirten Kevserî, bunların sadece kırâat ilmi alanında uzman olan kimseler tarafından bilineceğini ve mütevâtir olarak hakkında delil getirildikten sonra bu kırâatlerin inkârının da küfür olacağını vurgulamıştır.

Çalışmamızda sunulan bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Kevserî'nin, yedi harf meselesi, kırâatlerin mütevâtirliği, arza-i âhire gibi başlıklar üzerinden ortaya koyduğu görüşleriyle; kırâatler hakkında geleneksel çizgiye sâdık kalmanın ötesinde, bu çizgiye yeni bir soluk getirecek bir duruş ortaya koymakta

olduğu tespit edilebilir. Kırâat ilminin köşe taşlarını oluşturan mezkûr konuları yüksek bir iç tutarlılıkla ve meseleleri birbiriyle irtibatlandırarak açıklaması dönemin oryantalist akımları karşısında, geleneksel çizgiyi kuru bir şekilde savunma yolunu tercih etmeyip alana yeni bir soluk getirme çabasının tezahürü olarak okunabilir. Alanla ilgili sınırlı değerlendirmeler içeren Makâlâtü'l-Kevserî'den hareketle ulaşabildiğimiz bu perspektif, Kevserî'nin, Kırâat alanıyla ilgili daha geniş bilgileri içermesi kuvvetle muhtemel olan “*el-Medhalü'l 'Amm li Ulumi'l-Kur'ân*” isimli eserinin günümüze ulaşamamış olmasının büyük bir kayıp olduğunu ortaya koymaktadır. Şâyet mezkûr eser bugün mevcut olsaydı, Kevserî özelinde Kırâat alanında geleneksel çizgiye muvâfık, fakat yeni bir paradigma oluşturabilecek düzeyde özgün bir bakışın ortaya çıkabileceğini eldeki verilerden hareketle tahmin etmek güç değildir. Kevserî'nin kırâatler konusunda duruşunu “Makâlâtü'l-Kevserî” çerçevesinde tasvîr etmeye çalışırken, söz konusu özgün perspektifin; bir taraftan zihin kodlarını ve dayandığı temelleri çözmeye çalışmak, diğer taraftan da ilim camiasında biraz daha görünür olabilmesini sağlamak bu çalışmanın temel hedefidir. Çaba bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

KAYNAKLAR

- Acar, Mehmet Maşuk. *Kıraat İlminde Şâz Olgusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Ağırbaş, Abdülhekim. “Hz. Peygamber Döneminde Kur’ân/Kırâat Eğitim-Öğretimi”. DarülHadis İslamî Araştırmalar Dergisi 1 (2021) 83-117. <https://darulhadis.karatekin.edu.tr/dergi-15851-sayfasi.karatekin>
- Akk, Halîl Abdurrahmân. *Tarîh-u tevsîku’n-nassi’l-Kur’ân’il-Kerîm*. Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1406/1986.
- Akyüzöğlü, Hatice. Zâhid el-Kevserî’nin Fikhî Düşüncesi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2022.
- Albayrak, Sâdık. *Son Devir Osmanlı Ulemâsı: İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli*. 5 Cilt. İstanbul: Millî Gazete Yayınları, 1980-1981.
- Atik, Bilal. “Kur’ân Öğretiminde Ta’lîm Usûlünün Yeri ve Önemi”. Dergiabant 9/2 (2021), 674-689. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.989332>
- Aykut, Said. *Sahabeden Günümüze Allâh Dostları*. 10 Cilt. İstanbul: Şule Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî. *el-Câmi’u ’s-Sahîh*. thk. Muhibbüddîn el-Hatîb. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü’s-Selefiyye, 1399/1979.
- Corcî Zeydân, *Medeniyyet-i İslamiyye Tarihi*. trc. Zeki Megamiz. İstanbul 1329/1912.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur’ân’ı Anlamanın Anlamı*. İstanbul: Tibyan Yayınları, 1995.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Baskı, 2020.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Baskı, 2021.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur’ân-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Dağ, Mehmet-Tetik, İbrahim. *Nüzul Dönemi Kur’ân Tarihi-Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2023.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Baskı, 2022.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân, *el-Mukni’ fî ma’rifeti mersûmi mesâhifi ehli’l-emsâr*. thk. Hasan b. Fahrurrahmân. Riyad: Dâru’t-Tedmûriyye, 1431/2010.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. İsâ. *Takvîmü’l-edille fî’l-usûl*. nşr. Halil Muhyiddin el-Halis. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1401/2001.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân Tarihi*. İstanbul: İFAV, 2023.
- Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî el-Benna. *İthâfî Fuzalâi’l-Beşer fî’l-Kirâati’l-Erbeate ‘Aşer*. thk. Enes Mahrâh. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1432/2011.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Kur’ân Nedir*. İstanbul: Amedî Matbaası, 1345/1927.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar-2*. İstanbul: Med Kitap, 16. Baskı, 2019.

- Ebî Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettah b. Muhammed b. Beşîr el-Kureşî el-Mahzûmî. *Safahat min sabri'l- 'ulemâ 'alâ şedâ'idî'l- 'ilm ve't-tahsîl*. Haleb: el-Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412/1992.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdîsî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Ankara: TDVY., 2. Baskı, 1406/1986.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibü't-tefsîri'l-İslâmî*. çev. Abdulhalim en-Neccar. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1955.
- Gündüz, İrfan. *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin: ve Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîye Tarikatı*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. trc. Abdülaziz Hatip-Mahmud Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. 2 Cilt. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2024.
- Hamidullah, Muhammed. *Hemmâm İbn Münebbih'in Sâhîfesi*. çev. Talat Koçyiğit. Ankara: AÜİF Yayınları, 1967.
- Hayrî, Ahmed. *el-İmâm el-Kevserî*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 1420/2000.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*. Kahire: Mektebetü'l-Kudûs, 1414/1994.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib b. Abdurrahmân b. Ğalib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Darû'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- İbn 'ül-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibin*. thk. Nâsır Muhammedî. Suud: Dârü'l-Âlemi'l-Fevâid, 1418/1998.
- İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî. *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1384/1964.
- İbn Hatîb, Muhammed Abdüllatîf. *el-Furkân*. Kahire: Matba'atu'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1367/1948.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtûbî. *Cevâmîü's-Sîre*. thk. İhsan Abbas-Nasîruddîn el-Esed-Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1370/1950.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busravî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416/1996.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fî'l-kırâ'ât*. thk. Şevki Dayf. Kahire: Dâr'u'l-Meârif, 1399/1980.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Numeyrî el-Basrî. *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*. nşr. Fehmi Muhammed Şeltut. Cidde: Daru'l-İsfehani, 1392/1973.
- İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râğîb. *Müfredâtu elfâzi'l-kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dârü's-Şâmiyye, 3. Baskı, 1422/2002.
- Jeffery, Arthur. *Qur'an as Scripture*. New York: Russel F. Moore Co, 1952.

- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*. İstanbul: İFAV, 6. Baskı, 2018.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *İrğâmü'l-merîd fi şerhi'n-nazmi'l- 'atid li tevessülü'l-mürîd*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1426/2006.
- Kevserî. *et-Tahrirü'l-vecîz fîmâ yebtağîhi'l-müstecîz*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1413/1993.
- Kevserî. *Fıkhü ehli'l- 'ırâk ve hadîsühüm (Hanefî Fıkhının Esasları)*. çev. Abdulkadir Şener-Cemal Sofuoğlu. Ankara: Yeni Pars Matbaacılık, 1403/1982.
- Kevserî. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Kevserî. *Makalat*. trc. Bekir Karadağ-Eyyüp Tuncer. İstanbul: Tahkîk Yayınları, 2023.
- Kevserî. *Mukaddimâtü'l-İmâm el-Kevserî*. Dımeşk-Beyrut: Dâru's-Süreyyâ, 1418/1997.
- Kıvılcım, Murat Kaan. *Kader Meselesinde Hatalı Görüşlerin Tashîhi*. İstanbul: Tahkîk Yayınları, 2022.
- Kirmânî, Ebû'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr. *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân*. thk. Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Cami' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhim İtfîş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1374/1964.
- Koyuncu, Recep – Yiğit İdris. “Oryantalist Bakış Açısına Göre Kırâatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher Örneği”, *Dinî Araştırmalar Dergisi* 22/2 (2022), 559-584. <https://doi.org/10.33420/marife.1144541>
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*. nşr. Abdülfettâh İsmâil Şiblî. Kahire: Dâru'n-Nahda, 1379/1960.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu 's-Sahîh*, thk. Muhammed el-Farayâbî. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Tayyibeti li'n-Neşri ve't-Tevzîn, 1427/2006.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es-Sünen*, thk. Râid b. Sabri İbn Ebi Alfî. Riyad: Dâru'l-Hadâratî li'n-Neşri ve't-Tevzîn, 2. Basım, 1436/2015.
- Nöldeke, Theodor. *Geschichte des Qorâns*. Hamburg: Dieterichsche Buchhandlung, 1860.
- Okiç, Tayyip. *Tefsîr ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nun Yayınevi, 1995.
- Öztürk, Mustafa-Ünsal, Hadiye. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Özaşar, Mehmet Emîn. *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği*. Ankara: Ankara Üniveristesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Özüdoğru, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerîm Elif-Bâsı ve Kur'ân-ı Kerîm Tilâvetine Medhal*. ed. Yasin Çöllü. İstanbul: Kitap Dünyası, 2025.
- Özsoy, Nuriye. *Der Islam Dergisinde Yayımlanan 112. el-İhlâs Suresiyle İlgili Makaleler Örneğinde Oryantalistik Kur'an Çalışmalarının Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, 2010.
- Pakdil, Ramazan. *Talim Tecvid ve Kırâat*. İstanbul: İFAV, 2020.

- Sâlih, Subhi. *Kur'an ilimleri*. trc. M. Said Şimşek. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsû'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. nşr. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Sicistânî, Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as. *Kitâbü'l-mesâhif*. nşr. Arthur Jeffery. Leiden: E. J. Brill Academic Publishers De Goeje Fund, 1937.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kurân*. thk. Merkezi't Dirâsâtî'l-Kur'âniye. 2 Cilt. Riyad: el-Mektebetü'l Arabiyyetü's-Suûdiyye, ts.
- Şahinalp, M. Vehbi-Kalfagil, M. Zâhid. *Altun Silsile*. İstanbul: Dîvan Yayınları, 1983.
- Şehhâte, Abdullâh Mahmûd. *Tarîhu'l-Kur'an ve't-tefsîr*. Kahire: Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-'Ammeti li'l-Kitâb, 1391/1972.
- Şerâfeddin, Mehmet Yaltkaya. *Tarih-i Kur'an-ı Kerîm*. İstanbul: Maârif Kütaphânesi, İstanbul, 1914.
- Şener, Abdülkadir-Sofuoğlu. Cemal, *Haneî Fıkhnın Esasları*. Ankara: TDV, 1991.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. Baskı, 2014.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsamüddîn Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyade fi mevzû'âtî'l-ulûm*. Beyrut: Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Tetik, Necatî. *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Baskı, 2023.
- Yüksek, Ahmet. *Zarif Nükteler*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâl et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l Kur'an*. thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1391/1972.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l- 'irfan fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Fevâz Ahmed Zumrâlî. 2 Cilt, Beyrut: Daru'l-fikr, 1409/1988.